

UDC: 2.; 22; 22(09); 22.01; 229

LBC: 86.2; 36.37; 86.372; 86.375; 86.376

MJ № 289

 10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.163-198

TRANSLATION AND INTERPRETATION OF THE "HOLY BOOK"

Mehman Ismayilov*

Abstract. There is a lack of materials and research related to the "Holy Bible" in our country. Most of existing materials and research are primarily in Russian and English. In this article we aimed to focus extensively on the "Holy Book", especially its translation and interpretation into various languages. After providing information about the sections that make up the "Holy Bible", we discussed the translations and interpretations of this sacred book throughout different periods, highlighting the reasons of their emergence. Then we examined the issue of interpretation of the "Holy Bible" in three periods. By discussing the peculiarities of each period, we explored the interpreters of those times and their methods and approaches. We tried to assess the "Holy Book" – comprising both the Old and New Testaments- as a sacred text of different religions, both separately and together as two parts of the same book.

Keywords: Holy Book, Old Testament, New Testament, Mishnah, Tosefta, Talmud, tradition, patristic literature, translation, interpretation

* Doctor of Philosophy in Theology,
Director of Baku Theological College; Baku, Azerbaijan
E-mail: mehman_78@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1622-3594>

To cite this article: Ismayilov, M. [2025]. TRANSLATION AND INTERPRETATION OF THE "HOLY BOOK". *"Metafizika" journal*, 8(3), pp.127-198.
<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.163-198>

Article history:
Received: 07.02.2025
Accepted: 02.06.2025

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

УДК: 2.; 22; 22(09); 22.01; 229

ББК: 86.2; 36.37; 86.372; 86.375; 86.376

МЖ № 289

 10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.163-198

ПЕРЕВОД И ТОЛКОВАНИЕ “СВЯЩЕННОЙ КНИГИ”

Мехман Исмаилов*

Абстракт. В нашей стране существует недостаток материалов и исследований, связанных с «Священным Писанием». Большая часть существующих материалов и исследований выполнена преимущественно на русском и английском языках. В данной статье мы постарались уделить особое внимание вопросам перевода и толкования «Священного Писания», особенно его переводам на различные языки. После представления информации о частях «Священного Писания», мы обсудили переводы и исследования этой священной книги в разные исторические периоды, показав причины их появления. Далее мы рассмотрели вопрос толкования «Священного Писания» в три этапа. Рассматривая особенности каждого периода, мы подробно изучили толкователей того времени, их методы и подходы. Мы стремились рассматривать «Священное Писание» как книгу разных религий, оценивая как её части отдельно, так и как единую книгу, состоящую из Ветхого и Нового Заветов.

Ключевые слова: Священная Книга, Ветхий Завет, Новый Завет, Мишна, Тосефта, Талмуд, традиция, патристическая литература, перевод, толкование

* Доктор философии по теологии,
Директор Бакинского Теологического Колледжа; Баку, Азербайджан
E-mail: mehman_78@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1622-3594>

Цитировать статью: Исмаилов, М. [2025]. ПЕРЕВОД И ТОЛКОВАНИЕ “СВЯЩЕННОЙ КНИГИ”. Журнал «Metafizika», 8(3), с.163-198.
<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.163-198>

История статьи:

Статья поступила в редакцию: 07.02.2025

Отправлена на доработку: 11.03.2025

Принята для печати: 02.06.2025

UOT: 2.; 22; 22(09); 22.01; 229

KBT: 86.2; 36.37; 86.372; 86.375; 86.376

MJ № 289

 10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.163-198

“MÜQƏDDƏS KİTAB”(KİTABİ-MÜQƏDDƏS)-İN TƏRCÜMƏSİ VƏ TƏFSİRİ

Mehman İsmayılov*

Abstrakt. Ölkəmizdə “Müqəddəs-Kitab”la bağlı material və araşdırmalar azdır. Əldə mövcud material və araşdırmaların əksər hissəsi isə əsasən rus və ingilis dillərindədir. Biz bu məqalədə “Müqəddəs-Kitab”, xüsusislə də onun müxtəlif dillərə tərcüməsi və təfsiri məsələsinə geniş yer ayırmağa çalışdıq. “Müqəddəs-Kitab”ı meydana gətirən bölmələr barədə məlumat verdikdən sonra müxtəlif dövrlərdə bu müqəddəs kitabın tərcümə və təhqiqlərindən bəhs etdik, bu tərcümə və təhqiqlərin meydana çıxmasının səbəblərini göstərdik. Daha sonra isə “Kitabi-Müqəddəs”in təfsiri məsələsini üç dövrdə incələdik. Hər bir dövrün özünəməxsusluqlarından bəhs edərək o dövrlərdəki müfəssirlər, onların metod və yanaşmalarını ələ aldığımız. Çalışdıq ki, “Kitabi-müqəddəs”i meydana gətirən Əhdi-Ətiq və Əhdi-Cədid fərqli dinin kitabı kimi həm ayrı-ayrılıqda, həm də eyni Kitabın iki ayrı hissəsi kimi birlikdə dəyərləndirək.

Açar sözlər: Kitabi-Müqəddəs, Əhdi-Ətiq, Əhdi-Cədid, Mişna, Tosefta, Talmud, ənənə, patristika ədəbiyyatı, tərcümə, təfsir

* İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı İlahiyyat Kollecinin Direktoru; Bakı, Azərbaycan
E-mail: mehman_78@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1622-3594>

Məqaləyə istinad: İsmayılov, M. [2025] “MÜQƏDDƏS KİTAB”(KİTABİ-MÜQƏDDƏS)-İN TƏRCÜMƏSİ VƏ TƏFSİRİ. *“Metafizika” jurnalı*, 8(3), səh.163-198.
<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.163-198>

Məqalənin tarixçəsi:

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 07.02.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 11.03.2025

Çapa qəbul edilmişdir: 02.06.2025

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

1. Giriş

Xristianların müqəddəs kitabı "Kitabi-Müqəddəs" adlanır və bu kitab həmçinin yəhudilərin müqəddəs kitabını da əhatə edir. "Kitabi-Müqəddəs" in qərb dillərindəki qarşılığı "Bible" kəlməsidir. "Ağac qabığı" mənasına gələn "Biblio" kəliməsi Finikiya dilindən yunan dilinə, ondan da latın dilinə keçib. Alimlər qeyd edirlər ki, papirus kəşf edilmədən əvvəl Misirdə yazılar ağac qabıqlarının üzərinə yazılmış [Meriç, 2008, s.179].

İlk əsrlərdə yunan dilini əsas götürən kilsə bu dildəki "biblion" (kitab) sözünün cəmi olan "biblia" kəliməsini müqəddəs hesab etdiyi bütün mətnlər üçün istifadə etmişdir. Daha sonralar kilsə latın dilinə keçdikdə "biblia" "insan həyatına istiqamət verən qaydaları ehtiva edən ən mükəmməl kitab" mənasını qazanmışdır. Demək olar ki, müəyyən dəyişikliklərlə Avropa dillərinin bir çoxunda Müqəddəs Kitab üçün bu termindən istifadə edilir. Belə ki, Müqəddəs Kitab fransızca (Bible), almanca (Bibel), niderland dilində (Bijbel), italyanca (Bibbia) və s. şəklinə ifadə olunur. Ərəb dilli və ərəb dilinin təsiri altında olan digər ölkələrdə yaşayan xristianlar isə Bibliyanı "Kitab əl-Müqəddəs" adlandırırlar [Michel, 2012, s.18].

Müqəddəs Kitabın ilk bölməsini yəhudilərin dini kitabı Əhdi-Ətiq, yəhudilərin qəbul etmədiyi və xristianlara məxsus digər bölməsini isə Əhdi-Cədid təşkil edir. Yəhudilər Əhdi-Ətiqin orjinal dili ibrancə yazılan nüsxəni (The Jewish Bible, The Hebrew Bible, Tanakh), xristianlar isə miladdan əvvəl III-I əsrlərdə yunan dilinə tərcümə olunan tərcüməni (The Greek Bible, The Septuagint) qəbul edirlər. Lakin bu iki nüsxə arasında fərqliliklər də mövcuddur. Əhdi-Ətiqin yunan-roma coğrafiyasında yaşayan və yunan dilində danışan yəhudilər üçün olunan və xristianlar tərəfindən mötəbər sayılan yunanca tərcüməsi ivrit dilindəki Əhdi-Ətiqdə olmayan bəzi kitab və bölmələri əhatə edir [Harman, 2002, XXVI/75].

2.Kitabi-Müqəddəsi meydana gətirən kitablar

2.1.Əhdi-Ətiq

Xristianlar hesab edirlər ki, Allah ilə insanlar arasındakı son əhdləşmə Həzrət İsa vasitəsilə olub. Ona görə də həmin son, yəni Yeni Əhdin yazılı ifadəsi olan mətnlərə Əhdi-Cədid, Allah ilə İsrailoğulları arasında daha əvvəl bağlanan əhdi ehtiva edən mətnlərə isə Əhdi-Ətiq deyilir. Yəhudilər isə öz müqəddəs kitablarını Tanax (Tanakh) adlandırırlar. Bu ad Əhdi-Ətiqi meydana gətirən üç əsas bölmənin (Torah, Nəviim və Kətuvim) hər birinin ilk hərflərinin birləşməsidir [Harman, 2016, say 27. s.32].

Yəhudilərin müqəddəs kitabına ivrit dilində "Ha-seferim" (kitablar) və ya "Sifrə ha-kodeş" (müqəddəs kitablar) da deyilir. Lakin ən çox "Tanax" adı ilə məşhurdur. Yəhudilər Tanaxı 24 (Josepus 24), katoliklər isə 39 kitaba ayırırlar.

Buna səbəb isə xristianların müstəqil kitab hesab etdiyi bəzi kitabları yəhudilərin bir kitab kimi qəbul etmələridir [Harman, 1988, I/494].

Yəhudilərin müqəddəs kitabının tam yazıla hala gəlmə prosesi uzun çəkdiyi üçün bu müqəddəs kitabların siyahısının hazırlanması (kanonizasiya) miladi 1-ci əsrin sonlarında baş tutmuşdur. Lakin Tanaxdakı bütün kitablar bu siyahıya daxil edilməmiş, bəziləri barədə uzun və dərin müzakirələr aparılmış, bəziləri isə kitaba daxil edilməsələr də kanonik sayılmışlar. Tanaxın 3 bölməyə ayrılması da tarixi təkamülün nəticəsidir və bu bölmələrin hər biri fərqli-fərqli dövrlərdə kanonik qəbul edilmişdir. Ümumiyyətlə Tövrətin kanonizasiyası ilə bağlı ən mühüm hadisələrdən biri Kral Yoşiya dövründə baş vermişdir. Yoşiyanın krallığının 18-ci ilində (m.ə. 622) uzun əsrlərdən bəri itən Tövrə məbəddə tapılmış, kitab krala oxunmuş və otantik qəbul olunmuşdur. Əhdi-Ətiqin tam kanonizasiyası isə Yamnia (Yavne) Sinodunda (90-cı ildə) baş tutmuşdur. Lakin Kətuvimlə bağlı mübahisələr II əsrin ortalarında başa çatmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi Əhdi-Ətiq ivrit dilində yazılıb. Bəzi ayələri isə arami dilindədir. Bu kitab uzun müddət şifahi şəkildə nəql olunmuş və m.ə. X əsrdən etibarən yazılmağa başlanmış və bu proses I əsrə qədər davam etmişdir. M.ə. III əsrə doğru Əhdi-Ətiqin ən az 3 ayrı nüsxəsi mövcud idi. Bu nüsxələrdən biri daha sonralar masoretik (yəhudilərin mötəbər saydığı ivrit dilindəki mətn) adlanan nüsxənin əsasını təşkil edən mətnidir. İkincisi samirilərin mötəbər saydığı mətn, üçüncüsü isə yunan dilinə tərcümə edilən mətnidir. Bu gün yəhudilər masoretlərin (masoretik mətni yazan şəxslər) digər nüsxələrdən də faydalanmaq surətilə yazdıqları və V əsrdən X əsrə qədər keçən zaman zərfində formalaşan ivritcə mətni mötəbər sayırlar. Bilinən ən qədim masoretik mətn 820-850-ci illərə aiddir ki, bu da sadəcə Tövrəti əhatə edir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Əhdi-Ətiqi təşkil edən kitablar tarixin müəyyən dövründə və eyni vaxtda yazılmayıb. Bu kitablar uzun əsrlər şifahi olaraq nəql edilib. Şifahi nəqlər m.ə. X əsrdə yazılmağa başlamış və miladdan sonra I əsrdə bu proses tamamlanmışdır [Harman, 1988, I/494].

2.1.1.Əhdi-Ətiqin mətnləri

1.Masoret mətn (MT) - m.ə. 100-cü ildə Rabbi Akiva tərəfindən tərtib edilmiş ibrancə konsonant mətn. Sait nöqtələri, vurğular, haşiyə qeydləri, punktuasiya və s., m.ə. VI-IX əsrlərdə əlavə olunmuşdur. Bunlar, masoretlər olaraq bilinən yəhudi ilahiyyatçılar tərəfindən edilmişdir. Onların istifadə etdikləri mətn forması, daha sonra bəhs edəcəyimiz Mişna, Talmud, Tarqumlar, Peşitta və Vulqatanın forması kimi idi.

2.Septuaginta (LXX)- Bu mətn barədə daha sonra geniş məlumat veriləcəkdir.

3.Ölü dəniz tumarları (DSS) – Ölü dəniz tumarları, Romanın miladdan əvvəlki dövründə (m.ə. 200 - m.ə. 70) "yesseylər" adındakı yəhudi təriqətçiləri tərəfindən yazılmışdır. Ölü dənizin ətrafında tapılmış bu ibranicə əlyazmalar, həm masoret mətnindən, həm də Septuaqintadan bir az fərqlənən bir ibranicə mətn ailəsinə aiddir.

4.Bu mətnlərin müqayisəsinin şərhçilərə Əhdi-Ətiqi anlamaqda necə kömək etdiyini göstərən bir neçə əyani misal: a. LXX, tərcüməçi və ilahiyyatçıların MT-ni anlamasına kömək edib [1] LXX-də Yeş. 52:14: "Çoxları onun qarşısında mat qalacaq" [Bob Atli (Bob Utley) 2007, s.181].

2.1.2.Əhdi-Ətiqin bölmələri

a.Tövrət: Əhdi-Ətiqin ilk və ən mühüm bölməsini təşkil edən Tövrati yəhudilər Torah adlandırırlar. Yəhudi etiqadına görə Tövrət kəlmə-kəlmə Yahve tərəfindən Hz. Musaya vəhy olunub. Tövrət 5 fəsildən ibarətdir: 1. Təkvin (Yaradılış)- Bereşit. 2. Xüruc (Çıxış)- Şemot. 3. Levililər- Vayikra. 4. Saylar- Bemidbar. 5. Təsniyə- Dəvarim.

b.Nəviim (Peyğəmbərlər): Yəhudilər Əhdi-Ətiqin ikinci kitabı olan Nəviimdəki kitabları 2 qrupa ayırırlar. İlki Yeşua, Hakimlər, Birinci və İkinci Şamuel, Birinci və İkinci Krallar kitablarından (4 kitab) ibarət olan "İlk Nəbilər" (Nəviim Rişonim), ikincisi isə "Sonrakı Nəbilər" (15 kitab) (Nəviim Axoronim) adlanır. Bu kitaba "Nəviim" deyilməsinin səbəbi buradakı kitabların peyğəmbərlər tərəfindən yazıldığına olan inamdır.

c.Kətuvim (Kitablar): Əhdi-Ətiqdə Tövrət və Nəviimdən sonra üçüncü olan Kətuvim bütün ibranicə olan Kitabı-Müqəddəslərə yazılsa da, hər dəfə ayrı-ayrı sıralara yazılmışdır. Kətuvim aşağıdakı kitablardan meydana gəlir:

1. Məzmurlar. (Müsəlman alimləri Quranda Hz. Davuda verildiyi bildirilən Zəburun [Ənbiya, 21/105; Nisə, 4/173] bu məzmurlar olduğu qənaətindədirlər)
2. Süleymanın Məsəlləri.
3. Əyyub.
4. Nəşidələr Nəşidəsi.
5. Rut.
6. Yeremeyanın mərsiyələri.
7. Vaiz
8. Ester.
9. Daniel [Bibliya, 2018].

Düşünürük ki, burada Məzmurlar (Zəbur) barədə qısaca məlumat verməmiş yerinə düşər. Musiqi sədaları altında söylənən Tanrıya həmd və yalvarış, imanın təsdiqi, dua və öyüd cümlələrindən ibarət olan Məzmurlar kitabı yəhudi və xristian dua ənənəsində xüsusi önəmə sahibdir. Əhdi-Ətiqin "Kətuvim" bölməsində olan, dua və hikmət kitabı sayılan Məzmurlar 150 məzmurdan

(ilahi) ibarətdir. Bunların üçdə ikisinin başlanğıc cümləsində ilahilərin kimləərə aid olduğu bildirilib: 73 məzmur Davuda, 2 məzmur Süleymana, 1 məzmur Musaya, 24 məzmur isə ibadət əsnasında çalğı alətlərini ifa edən Levililərə aiddir.

İslam alimləri "zəbur" kəlməsinin "yazmaq" mənasına gələn "zəbr" kökündən törədiyini iddia edirlər. Zəbr ağıl, düşüncə, yazı, daşa nəqş etmək kimi mənalara gəlir. Eyni kökdən olan "zibr" və "zəbur" isə yazılı mətn, kitab deməkdir. Zəbur deyildikdə ümumiyyətlə hikmətli sözlər, şəriət qaydalarına yer verilməyən kitablar, xüsusilə isə Həzrət Davuda nazil olan müqəddəs kitab nəzərdə tutulur. Tanınmış müstəşriq Artur Cefri zəbur kəlməsinin yəhudi və ya xristian mənşəli olduğunu və ərəb dilinə onlardan keçdiyi qənaətinə gəlir.

Zəbur kəlməsi Quranda Hz. Davuda nisbət edilərək üç ayədə keçir: Nisa, 4/163; İsrə, 17/55; Ənbiya, 21/105. Zəburun cəm forması olan "zübur" isə altı ayədə keçir: Ali-İmran, 3/184; Nəhl, 16/44; Şüara, 26/196; Fətir, 35/25; Qəmər, 54/43, 52.

Müfəssir Təbəri qeyd edir ki, Həzrət Musaya verilən kitaba Tövrət, Həzrət İsayə verilən kitaba İncil, Həzrət Mühəmmədə verilən kitaba Fırqan və Həzrət Davuda verilən kitaba isə Zəbur deyilir. Ona görə də ərəblər arasında "Davudun Zəburu" ifadəsi məşhur olmuşdur. Müfəssir eyni zamanda bildirir ki, Zəbur Davuda öyrədilmiş dua, həmd və tərif sözlərindən meydana gələn və onda halal, haram, fərz, cəza kimi mövzulara yer verilməyib [Təbəri, IV/38-40].

2.2 Əhdi-Cədid

İsrail oğulları Tanrının onlarla olan əhdini pozduqları üçün Tanrı onlara Yereməyə vasitəsilə yeni bir əhd vəd etmişdi. Xristianlara görə bu yeni əhd Həzrət İsa vasitəsilə olmuşdur [İbranilərə Məktublar, 9/15]. Bu son əhdin yazılı mətninə də Əhdi-Cədid (New Testament) adı verilmişdir. Əhdi-Cədid 27 kitabdan ibarətdir. Həmin kitablar bunlardır: İncillər [4], Rəsulların İşləri, Pavelin Məktubları [14], Ümumi (Katolik) Məktublar [7] və Yuhannanın Vəhyi.

Ümumiyyətlə Əhdi-Cədidi 3 yerə ayırırlar: 1. Tarixi kitablar (Dörd İncil və Rəsulların İşləri). 2. Təlimi Kitablar: Pavelin Məktubları və Katolik adlandırılan yeddi məktub. 3. Peyğəmbərlik: Yuhannanın Vəhyi.

Həzrət İsa arami dilində danışsa da, Əhdi-Cədid kitablarının hamısı yunancadır. Sadəcə Matta İncilinin arami dilində yazıldığı, onun da orijinal nüsxəsinin itdiyi deyilir. Əhdi-Cədid külliyyatı içərisində ən qədimi Pavelin Məktubları hesab olunur. Daha sonra isə İncillər, ən sonda isə Yuhannaya nisbət edilən mətnlər qələmə alınıb [Tanyu, 1988, I/501-502].

Əhdi-Cədid külliyyatının kilsə tərəfindən təsdiqi məsələsi uzun bir zaman zərfində baş vermişdir. Həzrət İsa və həvarilər dövründə xristianlar

yəhudilərdən miras aldıkları müqəddəs yazılardan istifadə etmişlər və o dövrdə Əhdi-Cədid hələ mövcud deyildi. Həzrət İsa "Sanmayın ki, mən şəriəti və peyğəmbərləri yıxmağa gəlmişəm; mən yıxmağa yox, tamamlamağa gəlmişəm" [Matta, 5/17] deyərək yəhudi müqəddəs yazılarını qəbul edirdi.

İlk xristianlar yazılı mətnlərdən daha çox şifahi ənənəyə və İsa Məsihin sözlərinə əhəmiyyət verdikləri üçün başlanğıcda mətnlərin yazılmasına fikir vermirdilər. Həzrət İsanı həyatda görünlərin sayı azaldıqda, xristianların sayı getdikcə çoxaldıqca və ən nəhayət helenistik və qnostik təsirlər artmağa başladıqda Həzrət İsanın sözlərinin yazılması zərurəti meydana çıxdı. Beləliklə də həvarilərin xatirələri adlanan İncillər yazılmağa başlandı. Günümüzdə mötəbər qəbul edilən 4 İncil ikinci xristian nəslin səyləri ilə meydana çıxıb. İncillərdən müqəddəs yazı kimi kimi bəhs edən ilk sənəd 150-ci illərdə yazılan II Klementdir [Tanyu, 1988, I/502].

2.2.1. Əhdi-Cədidin bölmələri

a. İncillər: Hz. İsanın həyatı, fəaliyyəti və təbliğindən bəhs edən bu kitablardan bu gün dördü [Matta, Markos, Luka və Yuhanna (Yəhya)] mötəbər qəbul edilir. Bunların xaricində "apokrif" hesab olunan çoxlu İncilər də mövcuddur. Dörd İncil bir-birlərinə yaxın olduqları üçün onlara "sinoptik" İncillər deyilir. İncil yunan dilində "euaggelion", latınca "evangelium", fransızca "evangile, ingiliscə isə "gospel" şəklində işlədilir. Euaggelion kəlməsinin həbəş dilindəki forması olan "Wangel"-in ərəb dilinə İncil şəklində keçdiyi qeyd olunur [Harman, 2000, XXII/270-271].

Matta İncilinin müəllifi Matta İsanın 12 həvarisindən biridir. O kitabda İsa peyğəmbərin soy kökü barədə məlumatlara yer verərək Əhdi-Ətiqlə Əhdi-Cədid arasında əlaqə yaratmışdır.

Markos İncili 60-70-ci illər arasında qələmə alınıb və burada Həzrət İsadan fərqli şəkildə bəhs edilir. Həzrət İsa burada Tanrının Xidmətçisi adlandırılır. Markos İsa peyğəmbərin həvarisi Pavelin tələbəsidir.

Luka İncilində İsanın insan olmasına vurğu edilir. Yəhya İncili isə digər sinoptik İncillərdən fərqli üsluba sahibdir. Bu İncil ən fəlsəfi, mistik və simvolik İncil hesab olunur [Harman, 2000, XXII/271-272].

b. Rəsulların İşləri: İsanın səmaya yüksəlməsi, Pavelin Romaya səyahəti və orada 2 il qalmasına qədər baş verən hadisələrdən bəhs olunur. Rəsulların İşləri Luka İncilinin davamıdır.

c. Pavelin Məktubları: 1. Romalıları Məktub (İncillərdən sonra Əhdi-Cədidin ən önəmli bölməsidir. Bu məktubdakı əqidəvi fikirlər xristian teologiyasının əsasını təşkil edir). 2-3. Korinfililərə Məktub. 4. Qalatyalılara Məktub. 5. Efeslilərə Məktub. 6. Filipililərə Məktub. 7. Koloslulara Məktub. 8-9. Saloniklilərə Məktub. 10-11. Timofeyə Məktub. 12. Titusa Məktub.

Pavelin Məktubları isə getdikcə böyüyən xristian toplumuna yol göstərəcək inanc əsaslarından bəhs edir.

d. Ümumi (Katolik) Məktublar: 1. Yaqubun Məktubu. 2-3. Peterin Məktubu. 4. Yəhudanın Məktubu. 5-6-7. Yuhannanın Məktubları.

e. Vəhy Kitabı (Yuhannanın Vəhyi): Əhdi-Cədidin son kitabıdır [Bibliya, 2018].

3. “Müqəddəs Kitab”ın tərcümələri

Əhdi-Ətiq arami dilində yazılan Ezra 4/8-6 [Gemara. In Encyclopaedia Judaica; 7/12-26]; Daniel 2/4-7/28; Eremeya, 10/11 və Təkvindəki 31/47 iki kəlmə xaric ibrani dilində yazılıb. Bu hissələrin arami dilində yazılmasının səbəbi yəhudilərin m.ə. 587-539-cu illərdə Babildə sürgündə olmalarıdır. Belə ki, Babildə işlənən dil aramicə idi. İvrit dili həqiqi mənada dil deyiləndən, arami dilinin bir ləhcəsi kimi formalaşmış, daha sonralar isə hahamlar tərəfindən müqəddəs kitabın dili olduğunu vurğulamaq üçün ivrit dili adlandırılmışdır.

O dövrdə Aralıq dənizi hövzəsində ən çox yayılan dil yunan dili idi. Bunun əsas dəlili m.ə. 3-cü əsrdə Əhdi-Cədidin Fələstin xaricindəki yəhudilər üçün yunan dilinə tərcümə olunmasıdır. Bu tərcümə 70 nəfər tərəfindən tərcümə edildiyi üçün “Septuaginta” adlanır.

Bu gün Müqəddəs Kitab hissələr və tam şəkildə təqribən 2551 dilə tərcümə olunub. Bu kitab İsa peyğəmbərdən əvvəl 14-cü əsrdən başlayaraq İsadan sonrakı əsrin sonuna qədər olan müddət ərzində yazılmışdır.

3.1. Yunanca tərcümə: Septuaginta

Yəhudi din adamlarının ibrani dilində yazdıqları Müqəddəs Kitab m.ə. 250-ci ildə “Septuaginta” adı ilə yunan dilinə tərcümə edilib. Həmin dövrdə yunan dili çox yayılmışdı. Bəzi bölgələrdəki yəhudilər ibrani dilini bilmirdilər və ona görə də öz kitablarını başa düşmürdülər. Mənbələrdə, Septuagintanın şah II Ptolemeyin (m.ə. 285-246) öz vəsaiti hesabına İsgəndəriyyə kitabxanası üçün 72 yəhudi aliminə 70 gün ərzində hazırlatdığı qeyd olunur. Bu tərcümə işinin İsgəndəriyyədə yaşayan bir yəhudi rəhbərinin xahişi ilə başladığı güman edilir. Həmin ənənə “Aristeasın məktubu”ndan qaynaqlanır. Septuagintanın çox hissəsi, Rabbi Akivanın mətnindən (MT) fərqlənən ibranicə mətnlərə əsaslanıb [Bob Atli, 2007, s.181]. Bu tərcümənin məqsədi Fələstin xaricindəki yəhudilərin öz kitablarını oxuya bilmələrini təmin etmək idi. İbrani dilindən yunan dilinə tərcümə edənlər də İskəndəriyyədə yaşayan yəhudilər idi.

Həmin dövrdə sadəcə Əhdi-Ətiq tərcümə olunmayıb, onunla yanaşı Matta xaric Əhdi-Cədid də tərcümə olunub. Yəhudilər ivrit dilini qəbul etdikləri üçün Septuagintanı (Septante) birinci dərəcəli qaynaq saymırlar. Lakin xristianlar üçün Septuaginta əsas qaynaq hesab olunur. Bəzi rəvayətlərdə yəhudilərin Tövrəti yunan dilinə tərcümə edilməsini doğru saymadıqları qeyd olunur.

Bundan başqa Septante tərcümələri dəyər baxımından da eyni dərəcədə qəbul olunmur və ıvritcə mətnlə Septante arasında fərqliliklər mövcuddur [Harman, 1988, I/496].

a) Yəhudi alimlərinin Septuaginta tərcümə və təhqiqləri:

Septuaginta yəhudi alimləri tərəfindən tərcümə və təhqiq edilərək ona bəzi dəyişikliklər edilmişdir. Yəhudilərin Septuagintanı təhqiq edərək ortaya çıxardığı tərcümələr əsasən bunlardır:

aa.Kaige tərcüməsi

Ölü dənizin qərbində yerləşən Nahal Heverdə bizə qədər gəlib çatan ən qədim Müqəddəs Kitab əlyazmaları tapıldıqdan sonra Barthelemy Kitabı-Müqəddəsin yunan dilinə tərcüməsi olan Septuaginta ilə bağlı fərqli təhqiqli tərcümələrin mövcud olduğunu ortaya qoymuş və "kaige" adlandırdığı bu nüsxələrdən bəhs etmişdir. Bu təhqiqli tərcümədə nəzərə çarpan əsas xüsusiyyət tərcümənin ıbranıcə əsl mətnə şəkil baxımından tam uyğunlaşdırıldığıdır. Bu əsər I əsrə aiddir [Aejmelaeus, 2022, s.285-286].

ab.Aquila tərcüməsi

Kaige tərcüməsi ilə başlayan təhqiq işi Aquila adlı yəhudi bir alim ilə təkamülə çatmışdır. Aquilanın təhqiqi 128-ci ilə aiddir. Bu təhqiqli tərcümədə alim ıvrit dilinə tam bağlı qalmağa çalışıb. Bunun səbəbi də II əsrdən başlayaraq mövcud olan xristian-yəhudi çəkişməsi və rəqəbətidir [Enis, 2008, s.407].

ac.Digər tərcümələr

Yuxarıda qeyd olunan təhqiqli tərcümələrlə yanaşı başqa təhqiqli tərcümələr də mövcuddur. Bunlar Symmachus, Theodotion və digərlərinin tərcümələridir [Bax. Kreuzer 2008, s.225-237].

b) Xristianların Septuaginta ilə bağlı tərcümə və təhqiqləri

İyeronim xristianların istifadə etdiyi üç cür Əski Əhd mətni barədə məlumat verir. Bunlar Misirdə yayılan Hesixius, İstanbuldan Antakyaya qədər olan ərazidə qəbul olunan Lukian və Fələstindəki Origen mətnləridir. Bu üç fərqli mətn "trifaria varietas" adlanır.

ba. Origenin "Ekzalpa" təhqiqli tərcüməsi:

Origen (185-254) III əsrdə yəhudilərin Septuagintanın bir çox tərcümələrinin hazırlaması nəticəsində yaranan qarışıqlığı və eyni zamanda yəhudilərlə mübahisələrdə Kitabı-Müqəddəsin əsl izahını vermək üçün ayrıca bir təhqiqli tərcümə qələmə alıb. Origen Müqəddəs Kitabı altı hissəyə ayırır. Birinci sütunda ıvritcə mətn, ikincidə ıvritcə mətnin yunan dilində transkripsiyası, üçüncüdə Aquilanən yunanca tərcüməsi, dördüncüdə Simmakusun yunanca tərcüməsi, beşincidə Septuaginta və altıncı da isə Theodotionun yunanca tərcümləsi gəlir. Orjinal "Ekzalpa" təqribən 7000

səhifə olub [<https://www.britannica.com/topic/biblical-literature/The-New-King-James-Version>].

bb. Lukianın təhqiqli tərcüməsi:

Antakyalı Lukiana nisbət edilən bu mətn Pentatok (Tövratın 5 kitabı) üçün yox, tarix kitabları və peyğəmbərlər üçün keçərlidir. Qrammatik baxımdan təmiz yunan dilinə sahib olan bu mətndə bəzi əlavə ədatlara da yer verilib və buna görə də bəzi tədqiqatçılar tərəfindən tənqid olunub.

3.2.Aramicə tərcümələr: Tarqum

M.ə. 538-ci ildəki Babil əsarətindən sonra yəhudilər ivritcə əvəzinə arami dilində danışdılar. Aramicə ayələr yəhudilərin Müqəddəs Kitabında da mövcuddur. Lakin ayinlər və ümumilikdə din dili ivritcə idi. Yəhudi müqəddəs kitabının arami dilinə tərcümə edilməsinin səbəbi yəhudi din xadimləri xaricindəki yəhudilərin də Müqəddəs Kitabı başa düşmələrini təmin etmək idi. Arami dilinə tərcümə olunan Müqəddəs Kitab “Tarqum” adlanır. M.ə. 200-cü ildə tərcümə olunan bu mətn Ölüdəniz Yazıları arasında mövcuddur. Tərcümə edənə “Teğmən” və ya “Torqman” deyilirdi. Tarqumlar tam tərcümə olmayıb, orijinal mətnin təfsiri mahiyyətindədir. Tarqumların bir neçə növü vardır: Onkelos, Fələstin, Qüds, Samiri, Ketubim və s [McDowell, 2021, s.100].

3.3.Süryanicə tərcümələr

Kitabi-Müqəddəsdə Rəsullar 1:8-dəki “*Lakin Müqəddəs Ruh endikdə güc alacaqsınız. Yerusəlimdə, bütün Yəhudiyə və Samiriyədə və dünyanın dörd bir tərəfində mənim şahidlərim olacaqsınız*” ifadəsinə sarılan həvarilər bu işi özlərinin ən ümdə vəzifələri sayaraq böyük səy və cəsarətlə onu yerinə yetirdilər. Onlar getdikləri yerlərdə sadəcə yunan dilində danışmırdılar. Onların dili həm də süryani dili idi. Buna görə də müəyyən bir müddət keçdikdən sonra Müqəddəs Kitab süryani dilinə də tərcümə olundu. 170-ci ildə süryani Tatianos dörd İncili birləşdirdi və Diatessaron (yunanca “Dördlük”) adlanan əsər meydana gətirdi. Süryanilərin Yeni Əhd tərcümələri sıra ilə Diatessaron, Əski Süryanicə, Peşitta, Filuksinoyto və Harklean tərcümələridir. Bunlardan Diatessaron və Əski Süryanicə müstəqil tərcümə ikən, Peşitta, Filuksinoyto və Harklean isə mövcud tərcümələrin tədqiq və təhqiq edilmiş versiyalarıdır [Brock, 2006, s.17-20].

3.4.Latınca tərcümələr

Roma imperiyasında əsas dil latın dili idi. İmperiya ərazisində yunan dilindən daha çox latın dilində danışılırdı. IV əsrin əvvəllərinə qədər qadağan olunan xristianlıq “*religio licita-sərbəst/leqal din*” elan olunduqdan və Konstantin də xristianlığı qəbul etdikdən sonra 380-ci ildə xristianlıq Romanın rəsmi dini oldu. Beləliklə burada yaşayan xristianların Müqəddəs Kitabı anlaması üçün onun latın dilinə tərcüməsinə ehtiyac duyuldu.

3.4.1.Əski latınca tərcümə (Vetus Latina, Vetus İtala)

Vetus Latina Əski Əhdin ən qədim latınca tərcüməsidir. İyeronim tərəfindən qələmə alınan və yayılan "Vulqata" tərcüməsindən əvvəl müxtəlif insanlarda Kitabı-Müqəddəs latınca fərqli tərcümələri mövcud idi. Vetus Latina tərcüməsi ivritcə mətndən deyil, Septuagintadan edilmişdi. Hissə-hissə və bəzi hallarda isə tam olaraq hərfi tərcümələrdən qaynaqlanan bir sıra fərqliliklərə görə Papa I Damasi həmin tərcüməni təkrar gözdən keçirmə işini İyeronimə tapşırırmışdı [Dal, 2024, s.43].

3.4.2.Vulqata

IV əsrin sonlarına doğru Kitabı-Müqəddəs latınca tərcümələrinin çoxluğu, onların bir-birlərindən fərqli olması onun oxunmasına və ibadətdə, dini ayinlərin icrasında, həmçinin yəhudilər və heretiklərlə mübarizədə ciddi problemlərə səbəb olurdu. Vulqata latınca olub "xalq arasında yayılan" deməkdir. 382-ci ildə Papa I Damasi İyeronimə əldə mövcud olan latınca tərcümələri, yəni Vetus Latinanı təhqiq və təshih etməyi tapşırır. O, işə əvvəlcə Əhdi-Ətiqi Septuagintadan tərcümə edərək başlayır, lakin daha sonra ivritcə mətni əsas alır. Dil baxımdan İyeronimin tərcüməsinin əhəmiyyəti çox böyükdür. Uzun müddət Vetus Latina və Vulqata birlikdə istifadə edildiyi üçün bəzi hissələr və bölmələr bir-birinə qarışmış və ona görə də İyeronimə aid nüsxəni ayırd etmək çətinləşmişdi. 8 və 9-cu əsrlərdən sonra xristian aləmində ancaq Vulqatadan istifadə olunmağa başlandı. 15-ci əsrdə Qutenberqin mətbəəni ixtira etməsi ilə çoxlu sayda Vulqata nəşr edilmişdir. [Dal, Lewis-Draper, 2024, s.44-45;

<https://www.yumpu.com/en/document/read/16536210/a-history-of-bible-translations-bh-publishing-group>].

Bu nəşrlər "Güttenberg Bible (1456), "The Menz Psalter" (1457) və "The Bamberg Bible" (1460) adları ilə çıxmışdır [Çinpolat, 2023, 1(1)., s.39]

3.5.Digər bəzi dillərə (həbəş, qibtı, slavyan) tərcümələr

Efiopiya IV əsrdə xristianlığı qəbul edib. Ona görə də Müqəddəs Kitabın həbəş dilinə tərcümə edilməsi qaçınılmaz olmuşdu. III əsrin sonlarına doğru isə Kitabı-Müqəddəs qibtı dilinə tərcümə edildiyi ehtimal olunur. Bu tərcümə ivritcədən deyil, yunan dilindən edilib.

Müqəddəs Kiril və Müqəddəs Mefodi Müqəddəs Kitabın əsas bölmələrini slav dillinə tərcümə etmiş, daha sonra XV əsrdə Gennadius bu tərcüməni tamamlamışdır.

3.6.Ərəbcə tərcümələr

İslam dini ortaya çıxmadan əvvəl Ərəbistan yarımadasındakı xristianların dili süryani dili idi. Ona görə də bəzi tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Kitabı-Müqəddəs məhz bu səbəbə görə ərəb dilinə tərcümə olunmamışdı. Onu ərəb dilinə ilk dəfə X əsrdə Sura Akademiyasının rəhbəri Saadiya Qaon tərcümə edib. İslam aləmində Səid ibn Yusif əl-Fəyyumi kimi tanınan və Mötəzilənin

fikirilərindən təsirlənən Saadiya bu tərcümədə antropomorfik ifadələrə daha ilahi mənə verməyə çalışıb [Adam, 2012, XLI/42].

3.7. Türk dilinə tərcümələr

Müqəddəs Kitab türk dil qrupuna aid olan bir çox dillərə tərcümə olunub. Azərbaycan, başqırd, çuvaş, qaqauz, qırğız, qumuq, noqay, özbək, yakut və digər türk dillərindəki tərcümələr bunun nümunələridir. Bibliyanın Azərbaycan türkcəsinə ilk tərcüməsi 1842-ci ilə aiddir. 1842-ci ildə İsveçrənin Bazel şəhərindəki missioner cəmiyyəti Mirzə Fərrux və Feliks Zarembanın tərcüməsində İncilin (Əhdi Cədid) bir kitabı olan Mattanın İncilini Londonda çap etmişdir. 1878-ci ildə Əhdi-Cədid tam şəkildə tərcümə edilmiş və Londonda nəşr olunmuşdur. 1975-ci ildə İsveçin paytaxtı Stokholmda yerləşən Bibliyanı Tərcümə İnstitutu Mirzə Xəzərə müraciət edib, Bibliyanın müasir Azərbaycan dilinə yeni tərcüməsini hazırlamaq işini ona tapşırılmışdır. 1982-ci ildə Bibliyanı Tərcümə İnstitutu Mirzə Xəzərin tərcüməsində Əhdi-Cədidin yeni tam mətnini Zaqreb şəhərində çap etdirib. Bu tərcümə sonrakı illərdə beş dəfə yenidən nəşr edilib. Mirzə Xəzər Əhdi-Ətiqin tərcüməsini 1984-cü ildə bitirib, lakin onun tərcüməsi indiyədək çap olunmadan qalır. Əhdi-Ətiqin Müqəddəs Kitab Şirkəti tərəfindən yeni tərcüməsi 2004-cü ildə çap edilib. 2009-cu ildə Müqəddəs Kitab Şirkəti Əhdi-Cədidin yeni tərcüməsini tamamlayıb Bibliyanı bütövlükdə nəşr etmişdir [Bibliya, 2018, ii].

Müqəddəs Kitabın Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi isə ilk dəfə polyak mənşəli, sonradan islamı qəbul edən və uzun illər Osmanlı dövlətinin sarayında işləyən Ali Ufki Bey tərəfindən 1664-1666-cı illər arasında İstanbulda hazırlanıb. Lakin bu tərcümə ilk dəfə 1827-ci ildə Parisdə nəşr olunub. Bu gün Kitabı-Müqəddəsin türk dilinə tərcümələri əsasən Əli Ufki Bəyin tərcüməsinə əsaslanır [Çinpolat, 2020, s.425].

4. Müqəddəs Kitabın təfsiri

Ümumiyyətlə Müqəddəs Kitabın təfsirini əsasən üç dövrə bölürlər: 1) Erkən və orta əsrlər dövrü. 2) Reformasiya dövrü. 3) Modern dövr. Biz Müqəddəs Kitabı meydana gətirən iki kitabın təfsirini ayrı-ayrılıqda ələ alacaq, ehtiyac yarandığı təqdirdə hər iki müqəddəs kitabın təfsirinin qarşılıqlı əlaqələrinə də toxunacağıq. Əhdi-Ətiq və Əhdi-Cədidin təfsirini ayrı-ayrılıqda ələ alarkən yuxarıda bəhs etdiyimiz hər üç dövrü əhatə etməyə çalışacağıq.

4.1. Müqəddəs Kitabın təfsirinin dövrlərə görə səyri

4.1.1. Erkən və orta əsrlər dövrü

Əhdi-Cəddi Müqəddəs Kitabın ikinci hissəsini təşkil etdiyi üçün erkən və orta əsrlərdə onun təfsiri məsələsinə bütövlükdə Kitabı-Müqəddəs çərçivəsindən baxmaq lazım gəlir. Müqəddəs Kitabın təfsirinin ilkin dövrlərində, oxucular adətən cəmiyyətin inanc və həmin inancdan irəli gələn ritual və ayinlərin bu kitabın təlimləri ilə eyniləşdiyinə və birbaşa bu kitab

tərəfindən səlahiyyətləndirildiyinə inanırdılar. Bu dövrün müfəssirləri Müqəddəs Kitabın təfsiri üçün xüsusi qaydalar təsis etdilər. Əhdi-Ətiqin təfsiri barədə məlumat verərkən qeyd etdiyimiz kimi Rəbban Hilləl 7 qayda gətirdi. Bu qaydalar ikinci əsrdə Rəbbi İsməel tərəfindən 13-ə çıxarıldı. Sonra bu rəqəm daha da artdı. Xristian alim Tikonius (vəfatı-400) da Müqəddəs Kitabı anlamaq üçün 7 qayda qoydu. Müfəssirlərin teoloji görüşləri və mənsub olduqları cəmiyyətlərin inanclarının bu dövrün təfsir anlayışına böyük təsiri oldu. Bu xristianların Əski-Əhdə yanaşmasında daha aydın özünü biruzə verirdi. Akvinalı Foma (vəfatı-1274) Müqəddəs Kitabın necə təfsir edilməsi barədə belə deyir: *“İlahi yazıların hər bir tələbəsi onlarda başqa bir şey tapmadıqda, əvvəlcə Tanrını Onun rizası üçün və qonşunu da Tanrı rizası üçün sevməyə çalışmalı, daha sonra isə Tanrını bütün ruhu və ağılla sevməli, sonda isə qonşusunu da özü kimi sevməlidir.”*

Akvinalı Foma həmçinin qeyd edir ki, əgər bir mətn sevgi öyrətmirsə bu mətn səthi olaraq təfsir olunmamalıdır. O oxuyucularına “araşdırma nəticəsində qeyri-müəyyənlik yarandıqda” Müqəddəs Kitabın daha açıq bölmələrinə və kilsəyə müraciət edilməsini tövsiyyə edirdi [Hayes – Hollady, 2007, s.19-20].

II əsrdən başlayaraq kilsə atalarına aid (patristik) ədəbiyyat içərisində ortaya çıxmağa başlayan təfsir fəaliyyətləri həm Əski Əhd, həm də Yeni Əhdə bağlı izahları əhatə edir. Patristik ədəbiyyatda ilk təfsir fəaliyyəti I əsrin sonlarında yazılan Klementin birinci məktubu (First Clement) ilə başlayır. Bu məktubda Əski Əhd əxlaqi prizmadan yozumlanmışdır. Erkən dövrlərdə yazılsa da müəllifi bilinməyən, lakin kilsənin Barnabaya aid etdiyi “Barnabanın Məktubu” adlanan mətnə yəhudi şəriətinin keçərsiz olduğunu göstərmək üçün Əski Əhdə bağlı alleqorik yozumlara yer verilib. II əsrdə Markionun Luka və Pavelin Məktubları ilə bağlı yazdığı və hələ də tapılmayan təfsiri “Antitheses” adlanırdı. Qnostik xristianların da Kitabı-Müqəddəsi təfsir etdikləri məlumdur.

Elmi cəhətdən Kitabı-Müqəddəs təfsirinin ilk qurucusu isə Origen hesab olunur. Onun “Scholia” adlı əsəri Tövrətin ilk dörd kitabının, İşaya, Vaiz, Məzmurlar, Matta, Yəhya, Qalatiyalılara Məktub və Vəhy kitablarının izahlarından ibarətdir. Özündən əvvəlkilərdən fərqli olaraq Origen fikirlərini hermenevtika üzərində qurmuşdur. Platonun bədən, can və ruh ayrımını müqəddəs mətnlərə tətbiq edən Origenə görə Kitabı-Müqəddəs bədəni, yəni ilk baxışda daşdığı literal və tarixi mənə, tətbiqdə diqqətə alınmayan fiziki və ya əxlaqi mənə və Kitabı-Müqəddəsdən gələn digər bütün mənaları ehtiva edən ruhi (simvolik) mənə olmaqla üç şəkildə anlaşıla bilər.

III əsrdən başlayaraq ortaya çıxmağa başlayan üç xristian məktəbi Kitabı-Müqəddəsin müxtəlif təfsirlərini ortaya qoymuşlar. Klassik xristian təfsir ənənəsi bu üç məktəbin ortaya qoyduğu görüşlərin davamıdır: A) İskəndəriyyə

Məktəbi: İlk xristian teoloji məktəbi olub Pantaenus tərəfindən qurulub. Bu şəxs barədə məlumat yoxdur. Onun yerinə keçən İskəndəriyyəli Klement Filonun alleqorik metodundan təsirlənmiş, Müqəddəs Kitabın üç ayrı mənə ehtiva etdiyini (literal, əxlaqi və alleqorik) irəli sürmüşdür. Uzun illər İskəndəriyyə məktəbinə rəhbərlik edən Didmus da Əski və Yeni Əhdi təfsir etmişdir. B) Kapodokiya Məktəbi: Origen və İskəndəriyyə məktəbindən təsirlənən Kapodokiyalı kilsə ataları içərisində ən məşhurları Əziz Basil, Nazianzuslu Qreqori və Nissalı Qreqoridir. Kapodokiya məktəbi literal və alleqorik baxış arasında qalsa da, əsasən alleqorik metoda meyl etmişdir. C) Antakiya Məktəbi: III əsrin sonunda Əziz Lusian tərəfindən qurulub. İskəndəriyyəlilərin əksinə literal və tarixi təfsir ənənəsini inkişaf etdirən bu məktəbin ən öndə gələn təmsilçiləri Əziz Eustatius, Tarsuslu Diodor, Mopsuestalı Teodor, Suriyalı Efrem və sairidir. [Aydın, 1998, XVII/341-342]

İlkin dövrdə kilsədə heç də hamı qədər yüksək xəyali gücü olan alleqorik izahları dəstəkləməirdi. Antakyalı Con Çrisostom (vəfatı-407) və Mopsuestalı Teodor (vəfatı-428) kimi müfəssirlər Müqəddəs-Kitabın səthi və ya açıq anlamına vurğu edirdilər. Alleqorik mənənin ardındakı gizli mənəni axtarmaq əvəzinə, ilham alan yazarın niyyətini anlamağa çalışırdılar. Antakya məktəbinə görə bir müqəddəs mətnin məcazi olaraq oxunması yalnız səthi və zahir mənaya zərər vermədiyi zaman qəbul olunurdu.

Lakin nəhayətdə mətnlərdə birdən çox mənə axtarmaq fikri qalib gəldi. Orta əsrlər boyu standart olan bu oldu ki, bir mətnə dörd mənə ola bilər: 1. Litereal (hərfi və ya tarixi) mənə. 2 Alleqorik (simvolik) mənə. 3. Tropoloji (əxlaqi və ya etik) mənə. 4. Anaqoqik (eskatoloji) mənə. Aşağıdakı latın şeirində bununla bağlı belə deyilir:

“Hərfi bizə Tanrı və atalarımızın nə etdiyini göstərir;
Alleqoriya bizə inancımızın gizli olduğu yeri göstərir;
Əxlaqi mənə bizə gündəlik yaşamın qaydalarını verir;
Anaqoqiya isə harda savaşıımızı sona çatdıracağımızı göstərir.”

İstər Antakiya, istərsə də İskəndəriyyə təfsir metodları Qərbdə latın kilsə ataları arasında yayılmışdır. Qərbə teoloji latın dilini qazandıran Tertullian müqəddəs mətnlər haqqında təfsir yazmasa da, yazılarında bəzi mətnləri literal şəkildə yozumlamışdır. Romalı Əziz Hippolitus İskəndəriyyənin təsiri altında yunanca təfsirlər yazıb. Origenin təsiri altında qalaraq təfsir yazan əsas alimlərdən biri də Əziz Hilaridir.

Orta əsr təfsirləri VII əsrin ortalarından XIII əsrin sonlarına qədər monastr təfsirləri, ikincisi də XII əsrin sonlarından XVI əsrə qədər sxolastik təfsirlər olmaqla iki dövrü əhatə edir. İlk dövr təfsirçiləri əsasən xalqı maarifləndirməyi ön planda tutduqları və həmin dövrdəki din adamları Kitabı-Müqəddəsin öz dilini bilmədikləri üçün bu dövrdə elmi sayılacaq təfsirlər ortaya çıxmamışdır.

XII əsrin sonlarında isə artıq təfsir ayrı bir sahə və teologiya da müstəqil elm kimi formalaşdı. Bu dövrün qabaqcıl təfsirçilərindən biri Laonlu Anselmdir. Onun "Glossa Ordinaria" adlı əsəri həmin əsrin ən mühüm təfsiri hesab olunur.

XIII əsrin məşhur müfəssirləri Stepan Lanqton, Kremonalı Reymond, Albert Maqnus, Akvinalı Foma və digərləridir. Lakin bu dövrün ən mühüm müfəssiri Əyyub, Məzmurların ilk əlli bölməsi, Yeremeyə 1-42, Yəhya, Pavelin məktubları və Matta barədə izahları olan Akvinalı Fomadır [Aydın, 1998, XVII/342].

4.1.2. Renessans və Reformasiya dövrü

15-16-cı əsrlərdə İncilin təfsiri və izahlarında mühüm dəyişikliklər baş verdi. Bu dəyişikliklərdən bəziləri 11-12-ci əsrlərdə ortaya çıxan yəhudi araşdırmalarından qaynaqlanırdı. İbn Ezra (vəfatı-1167) və Raşi (vəfatı-1105) kimi alimlər mətnlərin lüğəvi təhlilini vurğulayaraq onların zahiri mənalərini açıqlamağa çalışdılar. 14-15-ci əsrin renessans alimləri erkən klassik dövr mətnlərini yenidən kəşf edərək bu yenilikləri diqqətə alan baxış ortaya qoydular. Bu yeniliklər reformist müfəssirlərə dərindən təsir etmiş, xüsusilə də Erasmusun Kitabı-Müqəddəsə filoloji yanaşmaları bu dövr təfsirlərinin əksəriyyətinə öz təsirini göstərmişdir.

Bəzi müfəssirlər İncil mətnlərində birdən çox məna axtarmağa qarşı çıxaraq "müqəddəs yazıçılar"ın ilhamını önə çıxartdılar. Martin Lüter (1483-1546) bu barədə "Müqəddəs Ruh səma və yer üzündəki ən açıq yazan və danışandır. Ona görə də Onun sözlərinin yalnız bir mənası ola bilər və bu məna da bəsit mənadır. Biz bu mənanı hərfi və ya təbii məna adlandırırıq"-deyirdi.

Bu dövrdə mətnləri anlamada ən yaxşı metod kimi qəbul olunan ənənəvi təfsir metodlarından uzaqlaşıldı. Orta əsrlər boyu təfsir mətn haqqında kilsə ataları və əvvəlki nüfuzlu alimlərin dediklərindən ibarət idi. Yeni yanaşmada isə kilsə ənənənin üstündən keçərək orijinal mətnlərin özlərini ifadə etmələrinə şərait yaratmağa səy göstərirdi. Bu yeni yanaşmanın simvolu "ad fontes" (latın dilində: mənbələrə doğru) oldu.

Digər tərəfdən də müxtəlif dillərə olunan tərcümələr İncilin sadəcə latınca olması ənənəsi ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Bu eyni zamanda hansı tərcümənin əsas alınacağı sualını doğururdu.

Protestantlıqla birlikdə müfəssirlərə verilən sərbəstlik reformistlərin zənn etdiyi kimi fikir birliyinə deyil, əksinə hər biri sanballı izah və yozuma söykənən müxtəlif fikirlərin ortaya çıxmasına səbəb oldu. Bu dövrdə sekulyar elmin, yəni fəlsəfə, elm və ümumi humanist düşüncənin inkişafı İncilin bir çox mövzuda tək mənbə olma dövrünün başa çatması demək idi. Ağıl ön plana çıxdı. Tarix və insan davranışına dair yeni rəşional izahlar İncilə, vəhyə və kilsənin ənənəsinə əsaslanan düşüncə sistemi ilə toqquşdu. Tarix anlayışında baş verənn bu yenilik xüsusilə də İncilin təfsirinə təsir etdi. Artıq bu dövrdə

keçmiş və indi bir bütün olaraq ələ alınır. Keçmişlə sıx bağlı olan İncil getdikcə uzaq keçmişdə ortaya çıxan və arxaik bir kitab kimi qiymətləndirilməyə başlandı [Hayes- Hollady, 2007, s.22-23].

4.1.3.Modern dövr: Maarifçilikdən günümüzə qədərki dövr

18-ci əsr maarifçiliyindən günümüzə qədər uzanan modern dövr əsasən bir hədəflə xarakterizə olunur: İncil sənədlərini antik dövrə aid digər sənədlər kimi incələmək və anlamaq. Bu dövrdə müfəssirlər İncil yazılarının məzmunu ilə onların yazıldığı kontekst arasındakı əlaqəyə daha çox vurğu etməyə başlamışlar. Bu yeni yanaşma nəticəsində İncil bir çox yöndən ələ alınmış və ona fərqli metodoloji yanaşmalar tətbiq edilmişdir. Həmçinin İncil digər mədəniyyətlərin ədəbiyyatları ilə qarşılaşdırılmış, bir çox müfəssir onun estetik və sənət yönünə maraq göstəmişdir. Bu yeni yanaşmalar əsərlərdə İncilin dini dəyəri və teoloji fikirləri barədəki yazılarla birlikdə qələmə alınmışdır. Bu dövrdə İncil həm yəhudilik, həm də xristianlıq üçün əsas sənəd rolu oynamaqda davam etmişdir. Bu gün İncil daha çox akademik tərzdə incələnməkdə və öyrədilməkdədir [Hayes-Hollady, 2007, s.24].

XVIII əsrdən etibarən təfsir əsərləri əsasən rəşional fəlsəfənin baxış bucağını əks etdirirdi. Digər tərəfdən Riçard Simon ilə Kitabı-Müqəddəs tarixi baxımdan dəyərləndirilməsi tənqidi baxışın ortaya çıxmasına gətirib çıxarmışdı. 19-cu əsrin sonlarına qədərki təfsir araşdırmalarında ağırlıq daha çox filoloji metoda verilmiş, 20-ci əsrdən etibarən isə xristian təfsir araşdırmaları müstəqil sahə olmaqdan çıxmış və daha çox tarix və teologiya araşdırmalarının alt sahəsinə çevirilmişdir [Aydın, 1998, XVII/343].

4.2.Əhdi-Ətiqin təfsiri

Yəhudilər I minillikdə müqəddəs mətnləri bir yerə toplamış, müqəddəs kitabların siyahısı qəti şəkildə təşəkkül tapdıqdan sonra onu təfsir etməyə başlamışlar. Çünki zaman keçdikcə şərtlər dəyişir və yeni məsələlər ortaya çıxırdı. Digər tərəfdən də müqəddəs mətnlər fərqli rəvayətləri əhatə etdiyi üçün bir-birinə zidd olan ifadə və qaydaların uzlaşdırılması lazım idi. Ona görə də yəhudi cəmiyyəti müqəddəs kitaba qovuşduqdan sonra Ezradan başlayaraq (m.ə. V əsr) təqribən 1000 il ərzində bu kitabın həm əhkamları ilə bağlı, həm də tarixi və əxlaqi hissələri sisteməlik şəkildə incələnməmiş və təfsir olunmuşdur. Kitabı-Müqəddəs bütün yəhudi mənbələrinin əsas qaynağıdır. Filosof Filonun alleqorik yozumları, tarixçi İosifusun Tanaxın tarixi və qissələri ilə bağlı izahları Müqəddəs Kitabın qaynaq olmasının sübutlarıdır [Harman, 2013, XLIII/198-199].

Miladdan əvvəl I əsrin ikinci yarısında yəhudilərin Tanaxın izahında istifadə etdikləri müəyyən qaydaların artıq mövcud olduğu qəbul edilməklə yanaşı bu qaydaların bir sistem daxilində nizamlı hala nə vaxt salındığı barədə məlumat yoxdur [Jacobs, 2007, XI/514-517].

Aşağıda Əhdi-Ətiq təfsirinin əsasını təşkil edən mənbələr və təfsir metodları barədə təfərrüatlı məlumat verməyə çalışacağıq.

4.2.1.Rəbbani ədəbiyyat

Yəhudilikdə Tanaxdan sonra ən müqəddəs mətn Mişna və onun yozumu olan Talmuddur. Rəbbani ədəbiyyat deyildikdə Şimon ha-Tsadiqdən (m.ə. IV-III əsrlər) Babil Talmudunun tamamlanmasına qədər (miladi 499) keçən dövrdə Şifahi Toraya varis olan yəhudi fəqihlərinin söz, davranış, müzakirə və qərarlarının cəmləşdiyi yazılar bütünü nəzərdə tutulur. Geniş mənada isə Rəbbani ədəbiyyat Tövrət və Əhdi-Ətiqin digər bölmələrinin təfsiri olan Midraş mətnlərini də əhatə edir [Harman, 2013, XLIII/198-199].

4.2.2.Mişna və Tosefta

Rəbbani ənənəyə görə Tanrı Sina dağında Musaya yazılı Tövrətlə (Torah şə-bixtav) yanaşı, onun açıqlaması olan sözlü Tövrəti (Torah şə-beal-pe) da vermiş, Musanın şifahi şəkildə Yeşuya ötürdüyü, ondan da İsrailoğullarının öndərlərinə, onlardan peyğəmbərlərə, peyğəmbərlərdən böyük məclisin üzvlərinə, onlardan da katiblərə (soferim) və nəhayət ilk dövr yəhudi din alimlərinə (tannaim) nəql olunan Şifahi-Tora III-VII əsrlərdə bu alimlər tərəfindən Mişna və Tosefta mətnləri, daha sonra ikinci nəsil alimləri tərəfindən isə Talmud mətnləri şəklində toplanmışdır. Şifahi Tora da vəhy məhsulu hesab olunur və yazılı mətnin anlaşılması üçün məcburi xarakter daşıyır. Şifahi Toranın yazıya keçmiş şəkli olan Mişna yəhudiliyin müqəddəs kitabından sonra ən mühüm dini mənbədir və o Talmudun əsasını təşkil edir.

Mişna sözü ivrit dilində "təkrar etmək" mənasına gələn "shanah" sözündən törəyib. Lakin arami dilindəki "tannah" sözünün təsiri ilə sonradan "öyrənmək" mənasını qazanıb [Han, 1981, s.8-9].

Əsrlər boyu şifahi şəkildə nəql edilən bu məlumatlar 200-cü illərin əvvəllərində Fələstin coğrafiyasında Rabbi Yəhuda ha-Nasi (vəfatı-217) tərəfindən bir yerə toplanaraq Mişna adı verilmişdir. İkinci nəsil din alimləri də yazıya çevrilən bu şifahi ənənəni izah etmiş, bu izahlar daha sonra Mişnanı da əhatə edəcək şəkildə toplanaraq Talmud ortaya çıxmışdır. Tosefta isə Mişnaya daxil edilməyən Şifahi Tora rəvayətlərinin toplandığı kitabdır. Mənası "əlavə" deməkdir. Tosefta Mişnadan bir və ya iki əsr sonra formalaşmış. Həcm baxımından Mişnadan altı dəfə böyükdür. Lakin mötəbərlik baxımından Mişna daha mötəbər hesab olunur [Harman, 2013, XLIII/198-199; Meral, 36 (t.y.): s.148].

Tövrət alimləri II Məbəd yıxıldıqdan sonra ortaya çıxan bəzi siyasi və sosial səbəblər nəticəsində şifahi ənənənin yoxa çıxması təhlükəsi qarşısında Şifahi Tövrəti yazılı hala gətirməyə başlayırlar. Rab Akiva b. Yosef (50-135) Mişnanı toplayaraq bir neçə hissə ayırmış, daha sonra onun tələbəsi olan Meir onu tamamlayaraq sadələşdirmişdir. Ən son isə Yəhuda ha-Nasi II əsrdə Mişnanı

tam yazılı hala gətirmişdir. Mişnanın dili yunan və latın dillərinin təsiri altında qalan yeni ıvrit dilidir [Han, 1981, s.15-17].

Tannaim dövrünün alimlərindən olan Rabi Oşaya və Rabi Hiya tərəfindən toplanan Toseftaya gəldikdə isə onun böyük bir hissəsi baraytalardan ibarətdir. Arami dilində "kənarda qalan" demək olan "barayta" (cəmi: baraytot), Mişnanın xaricində qalan "halaxa"ları əhatə edir [Walfish, 1997, s.700].

4.2.3.Gemara

Gemara da öz növbəsində ilki 200-500-cü illər arasında Babildə formalaşan, digəri isə Fələstində ortaya çıxan iki nüsxədən ibarətdir. Gemara sözü arami dilində "tamamlamaq" mənasına gəlib Talmudun bütününə və ya daha dar mənada amoraimin (Gemaranı yazan alimlər) Mişna haqqındakı mübahisə və tədqiqatlarına verilən addır ["Gemara", Encyclopaedia Judaica, VII| 423].

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Mişna yəhudiliyin dini və əxlaq qaydalarının izahından ibarətdir. Gemara isə Mişnanın açıqlaması olub rəbbilərin mübahisə və müzakirələrini ehtiva edir. Gemara yəhudi dil alimlərinin əxlaqi təlimlərini nümunələrlə canlandırır, əxlaqi, hüquqi, fəlsəfi və ictimai mövzulardan geniş şəkildə bəhs edir.

Ümumiyyətlə Mişna və onun şərhə olan Gemara altı bölmədən ibarətdir. Bunlara "sədarim-hökmlər" deyilir. Bu bölmələr aşağıdakılardır:

A. Order-zəraim: Əkinçiliklə bağlı qaydaları əhatə edən bu bölmə on bir risalədən meydana gəlir:

1. Berakhot-Beraxot (müqəddəsləşdirmə barədədir)
2. Peah-Peya [biçindən sonra artıq qalan məhsullarla bağlıdır- bax. Levililər 19:9-10].
3. Demai-Demay (ianələrdəki şübhələr barədədir)
4. Kilayim- [müxtəlif növlər barədədir- bax. Təsniyə 22:9-11].
5. Sheviit-Şeviit [tarlaların becərilməsinin yasaqlandığı Şmit ili-hər yeddi ildən bir gələn il ilə bağlıdır- bax. Çıxış 23: 10-11].
6. Terumot (müqəddəs yemək barədədir-[bax. Levililər 22:10-14].
7. Maaserot (məhsulun onda birini kahinə və levililərə verməklə bağlıdır –[bax. Saylar 18:21].
8. Maaser Shenı -Maaser Şeni (ikinci onda birin ayrılması ilə bağlıdır- [bax. Təsniyə 14-22].
9. Hallah-Xala (xəmərdən pay ayırma barədədir –[bax. Saylar 15: 17-21].
10. Orlah-Orla (yaşı 3 ildən az olan ağacların meyvələrinin qadağan olması barədədir –[bax. Levililər 19:23-25].
11. Bikkurim (ilk çıxan meyvələrlə bağlı hökmlər barədədir –[bax. Levililər 26:1-11].

B. Order-moed: Oruc və bayram qaydalarını əhatə edib 12 risalədən ibarətdir:

1. Shabbat-Şabat (şabat günü ilə əlaqəlidir)
 2. Eruvin-Eyruvin (bayram qadağaları barədədir)
 3. Oesahim-Pesaxim (Pesax bayramı barədədir)
 4. Shekalim-Şekalim (kasıblara veriləcək şəkəlin miqdarı barədədir-[bax. Çıxış 30:11-16])
 5. Yoma (Yoma-Kippur-Kəffarə günü barədədir)
 6. Sukkah-Sukot (qamış, gül bayramı barədədir)
 7. Bezah-Beyza (bayram qanunları barədədir)
 8. Rosh ha-Shana-Roş ha-Şana (müxtəlif yeni illərlə bağlıdır)
 9. Taanit (Oruc günləri barədədir)
 10. Megillah-Meqilla (Purim bayramı barədədir)
 11. Moed Katan (bayramlar arasındakı vaxtla əlaqəlidir)
 12. Hagigah-Haşiqa (bayram qurbangahları barədədir-[bax. Təsninə 16:16-17]).
- C. Order-nashim (naşim):** Evlənmək, boşanmaq, nəzir və nəzir verənlərlə bağlı qaydalardan ibarətdir. 7 risalədir:
1. Yevamot (subay qardaşın ölmüş qardaşının xanımı ilə evlənməsi barədəki hökmlərlə bağlıdır-[bax. Təsninə 25: 5-10])
 2. Ketubbot (nigah müqaviləsi barədədir)
 3. Nedarim (nəzir barədədir)
 4. Nazir (nəzir andı barədədir –[bax. Saylar 6].
 5. Sotah-Sota (zina edən qadın barədədir-[bax. Saylar 5-11].
 6. Gittiin-Qittin (boşanmalar barədədir)
 7. Kiddushin- Qıdduşin (nigah və nişan mərasimlərinin şərtləri barədədir)
- D. Order-nezikin:** Mülki və cinayət hüququ qanunlarını ehtiva edir. 10 risalədir:
1. Bava Kamma-Baba Kamma (cəza və mülki hüquqla bağlı hökmlər barədədir)
 2. Bava Mezia-Baba Meçia (mülkü qanunlarla bağlıdır)
 3. Bava Batra-Baba Batra (əmlak hüququ barədədir)
 4. Sanhedrin-Sanderin (ali qərarlar barədədir)
 5. Makkot (kötək cəzaları barədədir-[bax. Təsninə 25:2].
 6. Shevuot-Şevuot (andlar barədədir)
 7. Eduyyot (şahidliklə bağlıdır)
 8. Avodah Zarah-Avado Zara (bütpərəstlik barədədir)
 9. Avot (əxlaq qaydaları barədədir)
 10. Horayot-Orayot (məhkəmələrdə verilən yanlış qərarlar barədədir) [Hamza Üzüm 1994, 30-31].
- E. Order-kodashim-Order-qedaşim:** İbadət qaydalarını ehtiva edir. 11 risalədir:

1. Zevahim-Zevaxim (qurbanlıq heyvanları barədədir)
2. Menahot-Menaxot (yemək masaları barədədir)
3. Hullin-Xulin (yemək üçün kəsilən heyvanlar barədədir)
4. Bekhorot-Bexarot (yeni doğulan bala heyvanlar barədədir-[bax. Təsniyə 15:19].
5. Arakhin-Eraxin (ianə (təqdim) sözləri barədədir-[bax. Levililər 27: 1-8].
6. Temurah (qurban kəsiləcək heyvanların dəyişdirilməsi barədədir-[bax. Levililər 27:10]).
7. Keritot (sürgün cəzası barədədir-[bax. Levililər 18:29])
8. Meilah-Melia (müqəddəs şeylərə hörmətsizlik barədədir-[bax. Levililər 5:15-16])
9. Tamid (gündəlik qurbanlar barədədir-[bax. Saylar 28:3-4])
10. Middot (məbədlərin ölçüləri barədədir)
11. Kinnim (quşların qurbangahı barədədir-[bax. Levililər 5:7])
- F. Order-tohorot: Nəcasət və təmizlik qaydaları barədədir. On iki risalədir:**
 1. Kelim (əşyaların kirliliyi barədədir)
 2. Oholot (ahilot)- (ölülərlə eyni məkanlarda olanlarla bağlıdır)
 3. Neqaim (cüzam əlamətləri barədədir-[bax. Levililər 13-14])
 4. Perah-Pera (qırmızı inək külü ilə təmizlənmək barədədir-[bax. Saylar 19])
 5. Tohorot (gündəlik təmizliklə bağlıdır)
 6. Mikvaot (hədəsdən təharətlə bağlıdır)
 7. Niddah-Nida (qadınları heys halı ilə əlaqədardır)
 8. Makhshirin-Makşirin (qidaları çirkləndirən mayelərlə bağlıdır-[bax. Levililər 11: 37-38])
 9. Zavim (insan orqanlarının təmizlənməsi barədədir-[bax. Levililər 15])
 10. Tevul-yom (günəş batana qədər çirkli sayılacaq şəxslər barədədir-[bax. Levililər 22:6-7])
 11. Yadayim (əllərin təmizlənməsi ilə bağlı hökmlər barədədir)
 12. Ukzin (meyvələrin saplaqları barədədir) [Üzüm, 1994, s.32].

4.2.4.Talmud

Talmud sözü “l-m-d” kökündən törəyib “təlim, öyrənmək” kimi mənalara gəlir. Yəhudi ənənəsində Tövratın təfsiri kimi qəbul olunan Talmud fəlsəfə, ilahiyyat, əxlaq, hüquq, tarix və s. mövzuları əhatə edir və bunlar “rabbi/rabban” adlandırılan yəhudi din ailmlərinin mübahisə və təfsirlərindən ibarətdir. Tanaxdan sonra ikinci müqəddəs mətn hesab edilir. Talmud Tövrət və Əhdi-Ətiq kitablarındakı təfsir mahiyyətində yazılan Midraş mətnləri ilə birlikdə Rəbbani yazıları meydana gətirir [Gürkan, 2010, XXXIX /551].

Mişna ilə bağlı Fələstin və Babilonya akademiylərindəki yozumlara Gemara, Mişna və Gemaranın cəmləşməsindən meydana gələn ədəbiyyata isə Talmud deyilir. Mişna barədə Fələstin akademiylərindəki yozumlara Qüds Talmudu, Babilonya akademiylərindəki yozumlara isə Babil Talmudu deyilir.

Müqəddəs Kitabda açıq şəkildə ifadə olunan qanunlar Mişnada qeyd edilən qanunlardan daha mötəbərdir. Mişnadakı qanunlar isə Gemaradakı qanunlardan üstündür. Gemaradakılar isə Halaxadakılardan daha mötəbər hesab olunur. Bu mötəblilik çərçivəsində fərqli dövrlərdə yaşamış Rəbbilərə müxtəlif adlar verilmişdir. Mişna Rəbbiləri "Tanaim", Gemara Rəbbiləri isə "Amoraim" adlandırılmışlar [Besalel, 2001, III/ 698].

Babil və Qüds Talmudlarının əsas qaynaqları eyni olduğu üçün onların arasındakı fərqləri müəyyənləşdirmək çətinidir. Hər iki Talmuda daxil olan mətnlər əsasən Mişnaya yazılan yozumlardır. Hər ikisində də Mişna qanunlarının mənası və tətbiq olunması ilə bağlı mübahisələrə yer verilmişdir ki, bu mübahisələr də biri qərb aramicəsində, digəri isə şərq aramicəsində yazılıb. Hər iki Talmudda fikirlər adları verilməyən alimlərə aid olub mətnlərin əksəriyyəti anonimdir. Ən əsası isə hər iki Talmudun mətn quruluşu ümumilikdə Talmudun struktur formasını meydana gətirən təhlillər söykənir. Lakin bu iki Talmud arasında fərqliliklər də mövcuddur [Kraemer, 1990, s.16].

Klassik yəhudiliyin (ortodoks yəhudiliyi) əsas qaynağı Talmuddur, daha doğrusu Babil Talmududur. Babil Talmudu Fələstində yazılandan daha əhatəlidir. Ona görə də təkbəşinə əsas mənbə kimi qəbul olunur. Mişnadan fərqli olaraq Talmud və Talmud ədəbiyyatı ıvrit və arami dillərinin birgə qarışığı ilə qələmə alınıb [Shahak, 2010, s.78].

Neusner Musa peyğəmbərə Sinada Tanrı tərəfindən verilən Toranın 3 hissədən ibarət olduğunu qeyd edir. Q qeyd edir ki, rəbbani ədəbiyyat Tanrının İsrailə vəhyi olan Toranın mühüm bir parçası olsa da, bu ədəbiyyat Toranın sadəcə bir hissəsidir. Neusnerə görə Toranın birinci hissəsi "Yazılı Tora" adlanan Müqəddəs Kitab, ikinci hissəsi "Şifahi Tora" adlanan və 2-ci əsrdə yazılı hala salınan Mişna və digər rəbbani ədəbiyyatdan ibarətdirsə, onun bir də üçüncü hissəsi vardır ki, bu "rabbi" adlandırılan və Musa modelinin təəcəssümü və təmsilçisi olan din adamlarının izah və yozumlarıdır [Neusner, 2005, s.1712-1714].

İndi isə həmin izah və yozumlar barədə məlumat verək.

4.2.5.Midraş

Midraş ıvrit və arami dilində yazılan və ibrani müqəddəs yazıları üçün hazırlanan rəsmi doktrina və açıqlamadır. Bu kəlmə ıvrit dilində "axtarmaq", "araşdırmaq", "incələmək" və "tədqiq etmək" mənalarına gələn "daraş" feilindən törəmişdir. Tanaxda "daraş" sözü araşdırmaq, istəmək, diləmək, dua etmək, əmr etmək və s. mənalarda işlənir. Bu kəlmə Müqəddəs Kitabda yalnız

iki dəfə keçir; Septuagiantada bu ifadə Nəkitab” və ya “yazı” olaraq tərcümə edilir və çox güman ki, “hesabat”, “araşdırmanın nəticəsi” və ya bu günə qədər istifadə olunan “tarix” anlamını ifadə edir [Herr, 2007, XIV/182].

100-300-cü illər arasında toplanan materiallardan ibarət olan Midraş əsasən iki hissədən meydana gəlir: Tövratin təfərrüatlı izahı olan Halaxa (prosedura) və Aqqada (bütün Əski Əhdi əhatə edən təfsirlər). Midraşım (Midraşın cəmi) eyni zamanda atalar sözləri və məsəlləri, həmçinin Əski Əhdlə bağlı yazılmış bəzi ən əski sinaqoq yazılarını da ehtiva edir [Geisler-Nix, 1986, s.306].

Midraş ədəbiyyatının əsasını qədim ibrani ənənəsindəki din alimlərinin müqəddəs mətnlərin yozumlarından meydana gələn külliyyat təşkil edir: erkən dövrdə ortaya çıxan Midraşların iki əsas kolleksiyası mövcuddur. Bunlardan biri 300-cü ildə ortaya çıxan kolleksiyadır ki, o Çıxış kitabı barədə yazılan “Mehlit” (Yozum qaydaları), Levililər barədəki “Sefer” və Saylar və Təsniyə kitabları haqqında yazılan “Sifre”adlı əsərlərdən metdana gəlir. İkincisi isə V əsrdə ortaya çıxan və ilk midraş kolleksiyasından həcmcə böyük olan “Midraş Raba”dır (Böyük Midraş). “Midraş Raba” Tövratin beş kitabının hər birinə ayrı-ayrı yazılan izahlardan ibarət midraşlardır. Bu yozumların bir hissəsi özündə zəngin xəyal gücünü əks etdirir, digər hissəsi isə məna və ehtiva baxımından mətnlə əlaqəlidir. Bu Midraşlara daxil olan bütün izahlar müxtəlif alimlərə aiddir. Bu alimlərin eyni məsələ barədə fərqli fikirləri olduğu kimi, hətta bəzilərinin bir-birləri ilə zidd fikirlərə də sahib olduğunu görürük [Cebe, 2020, s.51].

Midraşlar aid olduqları dövr, möhtəva və xüsusiyyətləri baxımından üç qrupa ayrılırlar:

1. Erkən dövr midraşları: Bu midraşlara klassik dövr midraşları və ya Amoraım dövrü midraşları da deyilir. Amoraım dövrü Midraşların qızıl dövrü hesab olunur.
2. Orta dövr midraşları: Bu midraşlar təqribən 640-900-cu illər arasındakı dövrü əhatə edir. Bu dövrün midraşlarının əsas xüsusiyyəti onları toplayanların anonim olmasıdır. Bİzə qədər gəlib çatan ən mühüm orta dövr midraşı Nidraş Tanhuma və digər adıyla Midraş Yelamednudur.
3. Son dövr midraşları- 1000-1200-cü illəri əhatə edən son dövr midraşları Tövrət araşdırmalarında mühüm yerə sahibdir. Orta dövr yəhudi Talmud mütəxəssisi Moşe ha-Darşan bu dövrün ən tanınmış müəllifidir [Cebe, 2020, s.51-52].

Müqəddəs mətnlərin anlaşılması üçün bəzi qaydaların bilinməsi və mətnin də əhəl olanlar tərəfindən yozumlanması lazımdır. Ona görə də ənənəvi təlimin ustadları sayılan hahamim (“Haham”ın cəm forması) təfsirdə keçərli yozum qaydalarını hazırlamaq üçün müəyyən məktəblər qurmuşlar. Tannaim dövrü ustadları da müqəddəs kitabı izah edərkən müəyyən qaydalar

müəyyənləşdirmişdilər. Hilləl (vəfatı- 10) yeddi qayda qoymuş, İşmael b. Elişə bunları on üçə, Rabbi Eliezer b. Yosse ha-Qalili isə otuz ikiyə çıxarmışdır. Nəhayət Rabbi Akiva və Rabbi İşmael məktəbi kimi tanınan iki böyük midraşik məktəb yaranmış, bu məktəblər böyük əhəmiyyət kəsb edən midraş məcmuələrini nizama salmışlar.

Kitabi-Müqəddəs təfsirində 4 yozum tərzə mövcuddur və bunlara PaRDed deyilir. Bu da "peşat" (bəsit və ləfzi yozum), "remez" (fəlsəfi-məcəzi yozum), "dəraş" (dərindən şəkildə araşdırma) və "sod" (mistik-batini yozum) kəlmələrinin qısaltılmış formasıdır [Harman, 2013, XLIII/199].

Midraş 4 əsas yozum metodundan biridir. Bu həm hermenevtika, həm də qarşılaşdırma prizmasından ələ alınan yozum növüdür. Midraşın məqsədi müqəddəs mətnlərin mənalərini açıqlamaq, mətndən yeni qayda və əsaslar çıxartmaq, mətnə müraciət edərək həqiqi dini və əxlaqi doktrinaları təsis etməkdir. Rəbbani ənənə midraşı Tövrənin normativ yozumunun ən əski şəkli kimi qəbul edir, midraş hətta mənəvi dəyərlər iyerarxiyasında Mişna və Talmuddan daha üstün sayılır. Rəbbani ənənədə midraş fəaliyyətləri Ezrayla başlayır. Bu metod Ezradan sonra soferim (Sofer (cəmi-soferim) kəlməsi ibrancədəki "sefer-kitab" kəlməsindən əmələ gəlir və "yazan", "toplayan" mənalara gəlir. Tövrə nüsxələrinin yazılması və çoxaldılması ilə məsul olan şəxslər nəzərdə tutulur. Talmuddan əvvəlki dövrün ilk alimləri soferim hesab olunur) tərəfindən davam etdirilmiş, onların fəaliyyəti isə m.ə. 270-ci illərdə başa çatmışdır. Onların ardınca zuqotlar (Zuqot "cüt" mənasına gəlir. Zuqotlar dövrü soferim alimləri dövründən sonra gəlir) fəaliyyətə başlamışdır ki, onların da sonuncuları m.ə. I. əsrdə yaşayan Şammai və Hilləldir. Bunların hər ikisi tannaimin mühüm məktəblərini qurmuşlar. Zuqotlarla birlikdə yazılı mətnə söykənmədən Şifahi Toranın öyrənilməsinə yardım edən, midraşa rəqib olan yeni bir metod ortaya çıxmışdır. Bu metodda ustad müqəddəs kitabın sırasına tam bağlı qalmadan istədiyi mövzunu seçə bilər və həmin mövzudakı məlumatları nəql edirdi. Bu yeni metoda "təkrar" mənasına gələn "mişna", bu metodu tətbiq edənlər də ıvrit dilində "təkraralamaq" anlamı daşıyan "şana"-nın arami dilindəki qarşılığı "tena"-dan törəyən "tanna" (tannaim) deyilmişdir. Tannaim ustadları dövrü təqribən 200-cü ilə qədər olan dövrü əhatə edir. Mişna metodu midraş metodunu aradan qaldırmamış və hər iki metod varlığını qoruyub saxlamışdır. Lakin zaman keçdikcə midraş kəlməsinin əhatə dairəsi genişlənərək bu metod şifahi ənənənin özəl bir şəklini və bu ənənənin toplandığı sənədləri ifadə üçün işlənməyə başlamışdır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Midraş ədəbiyyatı "halaxik" və "aquadik" olmaqla iki yerə ayrılır. Midraş halaxik tannaim və ilk amoraimin görüşlərini əhatə edən çox əski midraşlardır. Bunlar Şifahi Toranın Mişnanın tədvinindən əvvəlki halını əks etdirirlər. Midraşların üçü digərləri ilə müqayisədə daha çox

tanınır. Bunlar Mekhilta, Sifra və Sifredir. Rabbi İşmael ben Elişə məktəbi tərəfindən formalaşdırılan Mekhilta Çıxış kitabının 12/1-23/19 fəsillərinin I əsrin sonlarında qələmə alınan təfsiridir. Sifra Levililər kitabına yazılmış midraşdır. Müəllifi bilinmir. Sifre isə Saylar və Təsniyə kitablarının tannaim dövrünə aid təfsiridir [Harman, 2013, XLIII/200].

Daha öncə Rabbi Akiva və Rabbi İşmael məktəbi kimi tanınan iki böyük midraş məktəbinin yaranmasını, bu məktəblərin böyük əhəmiyyət kəsb edən midraş məcmuələrini nizama salmaları barədə məlumat vermişdik. İşmael və Akiva ekolları yəhudilərin müqəddəs kitabı Tanaxın izahında, xüsusilə də gündəlik həyatla bağlı hökmlərinin yozumunda bir-birindən fərqlənirlər. İki ekolun görüşləri arasındakı əsas fərqliliklərin səbəbi bu iki ekolun hər birinin müqəddəs mətnlərə baxışından qaynaqlanır. Rabbi İşmael və onun məktəbi müqəddəs mətnləri istər hermenevtika, istərsə də normativ nöqteyi-nəzərindən bu dünya ilə əlaqələndirir. Rabbi Akiva və onun qurduğu məktəbin mənsubları isə müqəddəs mətnləri bu dünyanın xaricində, hətta fəvqündə qiymətləndirərək yanaşırlar. Müqəddəs mətnlərlə bağlı olan hər bir şeyə müqəddəs gözü ilə baxırlar. Ona görə də Akiva məktəbində müqəddəs kitabın hər bir hərfinə, ondakı təkrarlara, həmçinin onun hekayə tərzilə əlaqəli xüsusiyyətlərinə müqəddəslik prizmasından izahlar verilir və hökmlər çıxarılır. Müqəddəs mətnlərlə bağlı bu fərqlilik onların digər məsələlərdəki metodoloji fərqliliklərinə də təsir edib [Novik, 2010, s.61-62].

Ümumiyyətlə Rabbi İşmaelin izah metodu Tanax təfsirində müasiri Rabbi Akivayla müqayisədə daha çox məntiq və mətnlərin literal anlaşılmasına əsaslanır, Akivanın metodu isə daha həssas davranaraq, bəzi hallarda məntiqdən uzaqlaşaraq xəyali və s. üsurləri də əhatə edir. R.İşmaelə görə Tanax mətnlərində möhtəva və əsas qəsd olunan məna mühüm ikən, R.Akivaya görə isə Tanaxın təfsirində hər bir cümlə, kəlmə, hərf, hətta işarə belə böyük əhəmiyyət daşıyır [Araz, 2019, 3 (1), s.193-199].

Bu iki məktəbin midraşik əsərlərinə nəzər saldıqda R.İşmaelin midraşı R. Akivanın midraşı ilə müqayisədə daha mülayimdir, izahları da cümlələrin (pesukim) hərfi mənasına yaxındır. R. İşmael bir neçə "middot"-a (yozum qaydaları), fərqli cümlələr arasında müqayisələrə yer verərkən, Akiva bir pesuk (cümlə) üzərində durmuş, onun kəlmə və hərflərindən hərəkət edərək bəzi mənalara ortaya çıxarmışdır. İki məktəb də halaxik nəticələr əldə etmək üçün əksər hallarda fərqli metodlardan istifadə etməyə çalışıblar. Bəzi hallarda isə həm midraş metodları, həm də də halaxikin nəticələri fərqlidirlər [Araz, c. 3, say 1, s.196].

VII əsrdən başlayaraq islamın yayılması ilə ərəb dili geniş əraziyə yayılmış, Qərbi Asiya və Şimali Afrika artıq ərəbcə danışılmağa başlanmışdı. Bunun təsiri ilə Müqəddəs Kitab təfsirində yeni təmayüllər ortaya çıxdı. Saadiya

Qaonun (Yusif əl-Fəyyumi) "Kitabul-Əmanət vəl-Etiqad" əsəri məhz bunun nəticəsi idi. Fəyyuminin dil və fəlsəfəyə əsaslanan metod mənimsəməsi Əhdi-Ətiqin təfsirinə yeni yön verdi. Yəhuda ben David Həyyuc da dil məsələsinə əhəmiyyət verərək Tanaxın bəzi kitablarını təfsir etmişdir. Abraham ben Ezra Kitabı-Müqəddəsə bir çox kitabını izah etmiş, təfsirində xəyali midraşik yozumu rədd edərək mühüm məlumatlar vermişdir. Lakin orta əsrin ən böyük Tövrət və Talmud müfəssiri Raşidir. Raşi "Tarixlər" kitabı istisna olmaqla bütün Tanaxı, bəzi bölümləri xaric Talmudu təfsir etmiş və ümumilikdə 350 fətva vermişdir. Onun Tövrət təfsiri ivritcə nəşr edilən ilk kitabdır. Raşinin müqəddəs kitab təfsirində əsas məqsədi mətnlərin bəsit (peşat) mənalərini vermək idi. İbn Meymun isə Tövrəti rəşonimlər tərzində təfsir etmişdir [Harman, 2013, XLIII /200].

Yəhudiliyin təfsir anlayışından bəhs edərkən Əhdi-Ətiqin əski aramicə tərcümələrinə də toxunmaq lazımdır. Tarqumlar barədə yuxarıda məlumat vermişdik. Onlar Fələstin və Babilonya olmaqla iki yerə ayrılırlar. Babilonya tarqumları ivritcə orijinalına daha yaxındır, Fələstin tarqumları Əhdi-Ətiqin orijinalında olmayan bəzi açıqlama və təfsirləri əhatə edir [Harman, 2013, XLIII /201].

4.3.Əhdi-Cədidin təfsiri

Müqəddəs Kitabın təfsirinin dövrlərə görə seyrindən bəhs edərkən həmin üç dövrdə, yəni erkən və orta əsrlər, reformasiya və modern dövrlərdə bütövlükdə Müqəddəs Kitabın, ayrı-ayrılıqda da Əhdi-Ətiq və Əhdi-Cədidin təfsir seyrindən bəhs etdik. İndi isə Əhdi-Cədid təfsirində xüsusi yeri olan məsələlər barədə məlumat verək.

4.3.1.Ənənə

Xristianlıqda, xüsusilə də katolik kilsəsində ənənənin mühüm yeri vardır. "Dini mövzularla bağlı olub Kitabı-Müqəddəsə olmayan məlumatların nəqli" mənasına gələn ənənə vəhyə əsaslanan bütün dinlər arasında ən çox xristianlıqda ön plana çıxır. Məsih haqqındakı məlumatlar, bunların teoloji cəhətdən əhəmiyyəti və xristian həyatını əks etdirən apolostik (həvarilərə aid) təlim ənənə sayılır.

Katolik kilsəsinə görə Həzrət İsa Tanrıdan mesaj almış, həvarilər də bu mesajı İsadən alıb insanlara çatdırmışlar. İlk xristian toplumları meydana gəldikdə İncil hələ yazılmamışdı və xristianlar Həzrət İsanın şifahi təlimini ənənə adlanan həvarilərin nəqlləri vasitəsilə öyrənirdilər. Pavel tələbəsi Timoteyə eşitdiklərini hifz edib sadıq adamlara öyrətməyi bildirmişdi (Timoteyə İkinci Məktub). Beləliklə də yeni dinin qurucusuna qədər gedib çıxan zəncir formalaşmışdı [Aydın, 1998, XVII/341].

Katolik kilsəsi ənənəni iki yerə ayırır: müqəddəs mətnlərin nəqlini və xristian vəhyini özündə əks etdirən ənənə (verbal tradition) və qurtuluş bəxş edən

kilsənin həyat və fəaliyyətini ifadə edən ənənə (real tradition). Ümumiyyətlə katolik əqidəsində mənşə baxımından üç cür ənənənin mövcudluğu qəbul edilir: ilahi, apolostik və kilsəyə aid olan ənənə. Tanrı və Məsih ilahi ənənəni başlatmışdır. Ruhulqüdsün ilhamı altında həvarilər apolostik ənənəni, həvarilərdən sonrakı kilsə də kilsə ənənəsini meydana gətirmişdir [Gündüz, 2011, s.61-62].

Ənənə və müqəddəs mətn arasındakı əlaqə kilsə tarixində ciddi müzakələlərə səbəb olub. Katolik kilsəsi müqəddəs mətnlə yanaşı ənənənin də dini cəhətdən mötəbər olduğunu qəbul edir. Trident kilsə məclisində xristian doktrinasının (vəhy) yazılan kitablarda və şifahi ənənədə olduğu qəbul olunmuşdur.

Pravoslav kilsəsində isə ənənə qavramı Kitabı-Müqəddəs, əqidə, ekumenik məclis qərarları, kilsə atalarının yazıları, kanonlar, ibadət, dua kitabları və ikonları əhatə edir. Kitabı-Müqəddəs ənənənin sadəcə bir hissəsini təşkil edir. Keçmişdən gələn hər şeyin eyni dəyəri daşmadığını düşünən pravoslav kilsəsi ənənəni meydana gətirən Kitab-Müqəddəs və yeddi ekumenik məclis qərarlarının yanılmazlığının, mötəbərliyinin və dəyişməzliyinin qəti olduğunu bəyan edib. Bu kilsəyə görə ənənə Ruhulqüdsün daim yön verdiyi canlı modeldir [Aydın, 1998, XVII/341].

4.3.2. Patristika ədəbiyyatı

Latın dilində “pater” ata deməkdir. Patristika ədəbiyyatı erkən dövr xristian atalarının bütün elmi fəaliyyətinə deyilir və I-VIII əsrləri əhatə edir. Patristika ədəbiyyatı daha təşkilatlı qurumların meydana gətirdiyi fəlsəfi çalışmaların ortya çıxmasıyla başa çatmışdır. Bu ədəbiyyatın əsas məqsədi xristianlığı müdafiə etmək idi. Bu ədəbiyyat bir tərəfdən yəhudilərin, digər tərəfdən də qnostiklərin ortaya qoyduğu şərtlər altında yazılıb. Kilsə ataları istər bilik, istərsə də üslub baxımından bu mirasın təsirində idilər. İlk patristika əsərləri “Didaxe”, “Barnabanın Məktubu” və “Hermasın Çobanı” kimi Yeni Əhdin kanonizasiyası əsnasında qələmə alınan təlimi əsərlərdir.

Patristika dövrü öz növbəsində bir neçə dövrə bölünür: 1. Apologetlərin fəaliyyəti dövrü (II-III əsrlər). Apologetlər xristianlığın əsas prinsiplərini bütpərəstlərin və yəhudilərin tənqidlərindən müdafiə edən xristian mütəfəkkirləridirlər. Onların fəaliyyət göstərdiyi sahə isə apologetika adlanır. Apologetika - dini təlimin ağla söykənən dəlillərlə müdafiə olunmasıdır. Apologetləri iki hissəyə bölürlər: - Yunan dilində yazan şərq apologetləri; - Latın dilində yazan qərb apologetləri. IV-cü əsrdə Romada xristianlıq dövlət dini elan edildikdən sonra apologetikaya artıq ehtiyac qalmamışdır. Bundan sonra xristian teoloqları hereslərə qarşı rəddiyyələr yazırdılar. 2. Rəsmi xristian (kilsə) təliminin sistemləşdirilməsi dövrü (IV - V əsrlər). O dövrdə müxtəlif xristian mütəfəkkirlərinin pərakəndə olan fəlsəfi fikirlərinin əvəzinə vahid dini konsepsiya meydana gəlmişdir. Bu işdə ən böyük nailiyyətləri Kappodokiyalı

atalar əldə etmişdir. 3. Xristian ehkamlarının möhkəmlənməsi və sabitləşməsi dövrü (VI əsr) (Leontius şərqdə, Boetsius qərbdə).

Yunanca - apologetikosl - müdafiə olunan bir şey mənasını daşıyır. Antik dövrünün fəlsəfəsindən fərqli olaraq, patristika dövrünün fəlsəfəsi teosentrik olub. Teosentrizmə görə hər bir mövcud olan şeyi təyin edən reallıq təbiət deyil, Tanrıdır. Xristian fəlsəfi ontologiyasının əsasını yaradılış, idrak nəzəriyyəsinin əsasını isə vəhy amili təşkil edir. Bütün bu prinsiplər, ümumiyyətlə, təkcə xristianlığa deyil, həm də yəhudilik və islama da aiddir. [Əlizadə, 2007, s.18-19].

II əsrdən başlayaraq xristianlıqda güc sahibinə çevirilən qnostik qruplar öz ədəbiyyatlarını yaratmağa başladı. İlk dəfə bu sahədə əsər yazanlar Basilides və Valentinus oldu. Ortodoks ədəbiyyatı isə II və III əsrdən sonra yenidən canlandı. Bu ədəbiyyatın ilk nümunələri əsasən qnostik qruplara rəddiyyə mahiyyətindədir. Quadratusun yazdığı rəddiyyə ortodoks ədəbiyyatın ilk nümunəsi hesab edilir. II əsrdən IV əsrə qədən olan dövrdə xristianlığın intellektual mərkəzi İskəndəriyyədə cəmləşir. Əflatuncu təsir altında olan və mistik görüşlərə malik Klement bu məktəbin qurucusudur. O "Stromateis" adlı əsərində yəhudi-xristian mirasıyla orta platonizmi sintez etmişdir. Lakin bu məktəbin ən məşhur siması Origenidir. Onun təfsir və moizələri ilə yanaşı paqan filosof Kelsusa yazdığı rəddiyyə ən mühüm əsəridir. V əsrin ilk yarısında İskəndəriyyə məktəbi ilə yanaşı onun əks görüşlərinə sahib olan Antakiya məktəbi məşhurlaşdı. İskəndəriyyə məktəbinin batini fikirlərinin ziddinə Antakiya məktəbi Kitabı-Müqəddəsi literal mənada yozumlayırdı. Antakiya məktəbinin qurucusu olan Tarsuslu Diodorenin bir çox əsərləri mövcuddur.

IV əsrlərə doğru inkişaf edən başqa bir ədəbiyyat növü isə Urfa və Nusaybin mərkəzli süryani xristian ədəbiyyatıdır. İlk böyük süryani atası Afraatdan bizə 23 əsəri gəlib çatıb. Digər tanınan süryani alimi isə Efremdir.

Patristika ədəbiyyatı yunan dünyasında uzun müddət sürsə də, V əsrin ikinci yarısından sonra Şərqdə durğunluğa keçmişdir. VII və VIII əsrlərdə şərq xristianlığında patristika ədəbiyyatının son iki nümayəndəsi mistik əsərləri olan Dionisusla islam coğrafiyasında yaşamış Yuhanna əd-Dəməşqidir [Ayдын, 1988, XVII/343-344].

4.3.3. Patristiakdan sonrakı dini ədəbiyyat

Patristiak dövründən sonrakı ədəbiyyat əvvəlki dövrün apologetik havasından azad oldu. Bunun əsas səbəbi xristianlığın özünə təhdid kimi görüldüyü dinləri artıq təhdid saymaması idi. Bu dövrün ən əsas xüsusiyyəti elmi-hal kitablarına ehtiyac qalmadığı üçün fəlsəfi əsərlərə yönəlmədir. Məqsəd isə xristian doqmalarını sabit hala gətirmək idi. Bir tərəfdən də bu ədəbiyyat yunan düşüncəsinin təsirinə düşmüşdü. Patristiak dövründən sonrakı xristian düşüncəsi Avqustinin təsiri ilə uzun müddət Yeni Əflatunçu fəlsəfə

istiqlamətində inkişaf etdi. Lakin XII və XIII əsrlərdən etibarən Aristotelin əsərlərinin ərəbcədən latıncaya tərcüməsi Qərbdə Aristotelin fikirlərinin yayılmasına gətirib çıxardı.

Patristika dövrü ilə orta əsr ədəbiyyatını birləşdirən əsərlərdən biri ingilis əslli keşiş Bedenin VII-VIII əsrlərə aid edilən "Historia Ecclesiastica Gentis Angloru" əsəridir. XI əsrin ən böyük filosoflarından biri olan Anselmin üç reformist əsəri çox əhəmiyyət kəsb edir. XIII əsrdən etibarən xristian ədəbiyyatında tək hakimiyyət sahibi Akvinalı Foma oldu. İtaliyan əslli Dominiken rahibi olan bu alimin mühüm iki əsərindən biri missionerlər üçün rəhbər sayılan "Summa Contra Gentile", digəri isə teoloji əsər olan "Summa Theologiae"dir. Fomadan sonra reform hərəkatına qədər durğunluq olmuş, XV və XVI əsrlərdən etibarən yeni xristian ədəbiyyatı əsasən reformist din adamlarının əlinə keçmişdir [Aydın, 1988, XVII/344].

Katolik düşüncəsi və Renessans humanizminin ortasında olan Erasmus reform hərəkatına öz töhfəsini vermiş, lakin bir tərəfdən də reform hərəkatını tənqid etmişdir. Erasmusun o günkü din anlayışını tənqid edən iki mühüm əsəri "Moriae Encomium" və "Colloquia familiaria" əsərləridir.

Reform hərəkatının əsas simalarından sayılan Martin Lüterin də bir çox əsəri mövcuddur. Başda onun bu əsərləri olmaqla reform ədəbiyyatı katolik doqmalarının tənqidinə və reform inancının müdafiəsinə yönəlmişdi. Lüterin ən məşhur əsərləri xristianlığı müdafiə edən "Von der Freiheit eines Christenmenschen" (Xristianın Hürriyyəti Barədə), katolik doktrinalarını tənqid edən və sakramentlərin sayını on ikiyə düşürən "De Captivitate Babylonica ecclesiae praeludium" (Kilsənin Babil Əsarəti Barədə), papalığı tənqid etdiyi "On the Papacy at Rome" (Romadakı Papalıq Barədə) və elmi hal olan "Von den guten Wercken" adlı əsərləridir. Reform hərəkatının digər önəmli siması sayılan Kalvinin isə protestantlığı müdafiə edən "Christianae Religionis Institutio" adlı əsəri o dövrün ən mühüm əsərlərindəndir. XVII əsrdən sonra katolik kilsəsi özünə qapanmışdır. Xristian teologiyasının yeni ədəbiyyatı isə 20-ci əsrin ortalarından etibarən meydana çıxmağa başlamışdır. Bu ədəbiyyat ümumi olaraq qlobalizmin səbəb olduğu çox mədəniyyətliklədə xristianlığın yerini müəyyən etməyə yönəlmiş və bu səbəbdən də əsasən dialog qavramının fəlsəfiləşdirilməsinə say göstərmişdir [Aydın, 1988, XVII/344].

4.3.4. Əhdi-Cədidin təfsir metodları

Əhdi-Cədidin təfsiri ilə bağlı əsasən bir neçə metod vardır:

4.3.4.1. Ləfzi izah: Xristian əqidəsinə görə vəhy Tanrının oğlu olan İsa vasitəsilə birbaşa dünyaya göndərilmişdir. Ona görə də onun hər bir sözü Tanrı tərəfindən seçilmiş və xüsusişdirilmişdir. Bu səbəbdən də oxucu hər sözü lüğət mənası ilə anlamalıdır. Bu anlaşılan məna oxucu tərəfindən kəşf olunan ilk mənadır.

4.3.4.2.Əxlaqi izah: İzahın bu növü insanın mənəvi inkişafıyla bağlı bir mənə çıxarmaqla əlaqəlidir. Belə ki, Müqəddəs Kitab insanı sadəcə imanla bağlı mövzularda deyil, həm də onun mənəvi tərbiyəsini tamamlamaq üçün göndərilib.

4.3.4.3.Məcəzi izah: Məcəzi izah ləfzi mənənin xaricində başa düşülən mənəni axtarmaqdır. Bu metod daha sonralar ortaya çıxıb. Bəzi heretik qrupların müqəddəs mətnlərdəki ayələri özlərinin yanlış düşüncələrinə dəlil olaraq göstərmələri nəticəsində məcəzi izah metodu ortaya çıxmış, ayələrdə zahiri mənənin deyil, daha dərinliklərdə olan mənənin qəsd olunduğunu irəli sürmüşdür. Bu metod xüsusilə Əski Əhdəki bəzi xilaskar fəaliyyətlərin xristianlıq doktrinaları ilə izahı şəklindədir.

4.3.4.4.Mənəvi izah (Anaqojik): Bu metoda görə əslində dünyəvi olan bir şey üxrəvi olana aparan bir yoldur. Yəni, mənəvi anlama metodu müqəddəs mətnlərdəki hadisələrin ruhani (mənəvi) baxışla o birsi dünyaya aid şəkildə yozumudur. Yerüzündəki hadisələr səmavi dünyaya aid baxış tərzilə izah olunur.

4.3.4.5.Ayələrin çarpaz şəkildə oxunması (Paralellism): Müqəddəs Kitabın bir bölməsində keçən xüsusi bir məfhum və ya kəlmənin yenə Müqəddəs Kitabın başqa bir bölməsindəki istifadə şəklilə açıqlanmasıdır. Bu metod bəzən Əski Əhd mətninin Yeni Əhdəki bir ayə ilə açıqlanması olaraq qarşımıza çıxdığı kimi, bəzən də Yeni Əhd mətninin yenə Yeni Əhdəki başqa mətnlə izahı şəklində ortaya çıxır [Karatosun, 2021, s.175].

Əhdi-Cədidin təfsirindən danışarkən patristika və patristikadan sonrakı dövr ədəbiyyatına yer verməyimiz vacibdir. Əvvəlcə patristika ədəbiyyatı barədə məlumat verək.

5.Nəticə

"Kitabi-müqəddəs"in, ayrı-ayrılıqda isə Əhdi-Ətiq və Əhdi-Cədidin kitab kimi formalaşması, formalaşma prosesindəki hadisələrin onun təfsiri və izahına böyük işıq tutduğunu deyə bilərik. İlk dövrlərdə Kitabi-Müqəddəsin tərcümələri sonrakı mərhələlərdə onun anlaşılmasında əvəzsiz rol oynayıb. Araşdırma nəticəsində aydın oldu ki, Müqəddəs Kitabı meydana gətirən hər iki kitabı anlamaq və təfsir etmək üçün onlarla birbaşa və ya dolaylı yolla əlaqəli ədəbiyyatı oxumaq vacibdir. Xüsusilə Mişna, Talmud, Rəbbani ədəbiyyat, patristika ədəbiyyatı və s. buraya daxildir.

Müqəddəs Kitabın təfsirini əsasən üç dövrə bölünür. Bu dövrlərin ilki olan erkən və orta əsrlər dövründə oxucular adətən cəmiyyətin inanc və həmin inancdan irəli gələn ritual və ayinlərin bu kitabın təlimləri ilə eyniləşdiyinə və birbaşa bu kitab tərəfindən səlahiyyətləndirildiyinə inanırdılar. Bu dövrün müfəssirləri Müqəddəs Kitabın təfsiri üçün xüsusi qaydalar təsis etdilər. İkinci dövr olan reformasiya dövründə xüsusilə İncilin təfsiri və izahlarında mühüm

dəyişikliklər baş verdi. Bu dövrdə mətnləri anlamada ən yaxşı metod kimi qəbul olunan ənənəvi təfsir metodlarından uzaqlaşıldı. Orta əsrlər boyu təfsir mətn haqqında kilsə ataları və əvvəlki nüfuzlu alimlərin dediklərindən ibarət idi. Yeni yanaşmada isə kilsə ənənənin üstündən keçərək orijinal mətnlərin özlərini ifadə etmələrinə şərait yaratmağa səy göstərirdi. Bu yeni yanaşmanın simvolu “ad fontes” (latın dilində: mənbələrə doğru) oldu.

18-ci əsr maarifçiliyindən günümüzdə qədər uzanan sonuncu dövr olan modern dövr əsasən bir hədəflə xarakterizə olunur: İncil sənədlərini antik dövrə aid digər sənədlər kimi incələmək və anlamaq. XVIII əsrdən etibarən təfsir əsərləri əsasən rəşadət fəlsəfəsinin baxış bucağını əks etdirirdi. Digər tərəfdən Riçard Simon ilə Kitabı-Müqəddəs tarixi baxımdan dəyərləndirilməsi tənqidi baxışın ortaya çıxmasına gətirib çıxarmışdı. 19-cu əsrin sonlarına qədərki təfsir araşdırmalarında ağırlıq daha çox filoloji metoda verilmiş, 20-ci əsrdən etibarən isə xristian təfsir araşdırmaları müstəqil sahə olmaqdan çıxmış və daha çox tarix və teologiya araşdırmalarının alt sahəsinə çevirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adam, B. (2012). Təvrat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLI, 40–45.
2. Aejmelaesus, A. (2022). The origins of the Kaige revision. In R. Hakola, P. Huotari, & J. Orpana (Eds.), *Scriptures in the making: Texts and their transmission in Late Second Temple Judaism*. Peeters.
3. Araz, Ö. F. (2019). Rəbbani Yahudiliğin teşekkülü: Rəbbi Yişmael və Rəbbi Akiva ekolləri. *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, 3(1), 185–202.
4. Araz, Ö. F. (2016). Rəbbəni gələnekte Rəbbi Yişmael'in Təvrat təfsiri için oluşturduğu on üç yorum kuralı. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51, 115–134.
5. Araz, Ö. F. (2019). *Yahudilikte təfsir gələneği: Midraşik literatürün tarixsel gelişimi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
6. Atli, B. (2007). *Hermenevtika (Müqəddəs Kitab Şərhi) Əhdi-Cədidə ümumi baxış*. https://www.freebiblecommentary.org/pdf/aze/NTSURVEY_azerbaijani.pdf
7. Aydın, M. (1998). Hristiyanlık. *TDV İslam Ansiklopedisi*, XVII, 340–345.
8. Besalel, Y. (2001). Talmud. In *Yahudilik Ansiklopedisi* (Vol. III). İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basım ve Yayın A. Ş., 695–711.
9. Biblical literature: The New King James Version. (n.d.). *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/biblical-literature/The-New-King-James-Version>

10. Brock, S. P. (2006). *The Bible in the Syriac tradition*. Piscataway, NJ: Gorgias Press.
11. Cebe, A. (2020). *Talmud ve İsrail hukuk sistemindeki yeri* (Doktora tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
12. Çınpolat, S. (2020). Kitab-ı Mukaddes’in Türkçe’ye çeviri süreci ve Ali Ufki Bey’in çevirisinin önemi. *Dini Araştırmalar*, 23(59), 425–446.
13. Çınpolat, S. (2023). Kitabı-Mukaddesin Protestantlık öncesi Almanca çevirilerine bir bakış. *Hikem*, 1(1), 37–50.
14. Dal, Y. G. (2024). Hieronymusun kutsal kitap çevirisi ve dilbilimsel mirası. In M. N. Doru & K. Gökdağ (Eds.), *Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları. Kişiler ve Eserler – Dil Bilimleri*, 39–63.
15. Enis, İ. (2008). Kutsal metinlerin tercümesi (Çev. C. Divlekci). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLIX(2), 399–413.
16. Əlizadə, A. (2007). *Xristianlıq: Tarix və fəlsəfə (ilk çağlar)*. Bakı.
17. Geisler, N. L., & Nix, W. E. (1986). *A general introduction to the Bible*. Moody Publishers. ISBN:9780802429162.
18. Gemara. (n.d.). In *Encyclopaedia Judaica* (Vol. VII). 423 p.
19. Gündüz, Ş. (2011). Yahudilik ve Hristiyanlıkta geleneğin yeri. In *Din ve Gelenek*, 59–71.
20. Gürkan, S. L. (2010). Talmud. *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXIX, 550–552.
21. Han, Z. (1981). *Yahudilik’de Talmud’un mevkii ve prensipleri* (M. Aydın, Trans., 1st ed.). İstanbul: İhya Yayınları.
22. Harman, Ö. F. (1988). Ahd-i Atik. *TDV İslam Ansiklopedisi*, I, 494–501.
23. Harman, Ö. F. (2002). Kitabı-Mukaddes. *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXVI, 75–76.
24. Harman, Ö. F. (2016). Yahudilik və Hristiyanlıkta kutsal kitap kavramı. *Din ve Hayat, TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi*, (27), 31–35.
25. Hayes, J. H., & Holladay, C. R. (2007). *Biblical exegesis*. London: Westminster John Knox Press.
26. Jacobs, L. (2007). Judaism. In *Encyclopaedia Judaica* (Vol. XI). Jerusalem: Keter Publishing House Ltd, 511–519.
27. Karatosun, M. O. (2021). Hristiyan tefsir geleneğine giriş: Müfessirler ve eserleri. In *Al Farabi 10th International Conference on Social Sciences*, November 16–17, Malatya, 172–185.
28. Kraemer, D. (1990). *The mind of the Talmud: An intellectual history of the Bavli*. USA: Oxford University Press.
29. Kreuzer, S. (2008). Towards the Old Greek: New criter for the analysis of the recensions of the Septuagint (especially the Antiochene / Lucianic text and the Kaige recension). *Society of Biblical Literature*.

30. Lewis, J. P., & Draper, C. W. (n.d.). *A history of Bible translators*. <https://www.yumpu.com/en/document/read/16536210/a-history-of-bible-translations-bh-publishing-group>
31. McDowell, J. (2008). *Hüküm gerektiren yeni kanıtlar* (H. Can, Trans.). Zirve Yayınevi.
32. Meral, Y. (n.d.). Talmud, Mişna ve Gemara’dan mı oluşmaktadır? *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, 147–151.
33. Meriç, C. (2008). *Işık doğudan gelir*. İstanbul: İletişim.
34. Michel, T. (2012). *Hristiyan tanrı bilimine giriş*. Sak Ofset.
35. Neusner, J. (2005). Midrash and the Oral Tora: What did the rabbinic sages mean by “The Oral Tora”. In *The Encyclopaedia of Judaism* (Vol. III). Niderland: Brill, pp. 1712–1714.
36. Novik, T. (2010). *What is good and what God demands*. Leiden: Brill.
37. Roth, C. (2007). Gemara. In *Encyclopaedia Judaica* (Vol. VII). Jerusalem: Keter Publishing House Ltd.
38. Shahak, I. (2010). *Yahudi tarihi Yahudi dini* (A. E. Dağ, Trans., 3rd ed.). İstanbul: Anka Yayınları.
39. Tanyu, H. (1988). Ahd-i Cedid. *TDV İslam Ansiklopedisi*, I, 501–507.
40. Təbəri, Ə. C. İ. C. M. i. C. i. Y. (2002). *Cəmiul-bəyan an təvili ayıl-Quran*. Beyrut: Dəru İbn Həzm.
41. Üzüm, H. (1994). *Tevrat ve Talmuda göre yahudi olmayanların statüsü* (Master’s thesis). Marmara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı.
42. Walfish, A. (1997). Tosefta. In R. J. Z. Werblowsky & G. Wigoder (Eds.), *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*. New York: Oxford University Press.

REFERENCES

1. Adam, B. (2012). The Torah. *The Turkish Religious Foundation Encyclopedia of Islam*, XLI, 40–45. (in Turkish)
2. Aejmelaesus, A. (2022). The origins of the Kaige revision. In R. Hakola, P. Huotari, & J. Orpana (Eds.), *Scriptures in the making: Texts and their transmission in Late Second Temple Judaism*. Peeters. (in English)
3. Araz, O. F. (2019). The formation of Rabbinic Judaism: The schools of Rabbi Yishmael and Rabbi Akiva. *Kocaeli Journal of Theology*, 3(1), 185–202. (in Turkish)
4. Araz, O. F. (2016). The thirteen interpretive principles formulated by Rabbi Yishmael in the Rabbinic tradition for interpreting the Torah. *Marmara University Faculty of Theology Journal*, 51, 115–134. (in Turkish)

5. Araz, O. F. (2019). *The commentary tradition in Judaism: The historical development of Midrashic literature*. Istanbul: Iz Publishing. (in Turkish)
6. Atli, B. (2007). *Hermeneutics (Sacred Scripture Commentary) A general overview of the New Testament*.
https://www.freebiblecommentary.org/pdf/aze/NTSURVEY_azerbaijani.pdf (in Azerbaijani)
7. Aydin, M. (1998). *Christianity*. *TDV Encyclopedia of Islam*, XVII, 340–345. (in Turkish)
8. Besalel, Y. (2001). Talmud. In *Encyclopedia of Judaism* (Vol. III). Istanbul: Gozlem Gazetecilik Basim ve Yayin A. Sh., 695–711. (in Turkish)
9. Biblical literature: The New King James Version. (n.d.). *Encyclopedia Britannica*.
<https://www.britannica.com/topic/biblical-literature/The-New-King-James-Version> (in English)
10. Brock, S. P. (2006). *The Bible in the Syriac tradition*. Piscataway, NJ: Gorgias Press. (in English)
11. Cebe, A. (2020). *The place of the Talmud in the Israeli legal system* (Doctoral thesis). Erciyes University, Institute of Social Sciences. (in Turkish)
12. Cinpolat, S. (2020). The process of translating the Bible into Turkish and the significance of Ali Ufki Bey's translation. *Dini Arastirmalar*, 23(59), 425–446. (in Turkish)
13. Cinpolat, S. (2023). A look at the pre-Protestant German translations of the Bible. *Hikem*, 1(1), 37–50. (in Turkish)
14. Dal, Y. G. (2024). Hieronymus's Bible translation and its linguistic heritage. In M. N. Doru & K. Gokdag (Eds.), *Mardin Artuklu University Publications. Kisiler ve Eserler – Dil Bilimleri*, 39–63. (in Turkish)
15. Enis, I. (2008). The translation of sacred texts (Trans. C. Divlekci). *Ankara University, Faculty of Theology Journal*, XLIX(2), 399–413. (in Turkish)
16. Elizade, A. (2007). *Christianity: History and philosophy* (early periods). Baku. (in Azerbaijani)
17. Geisler, N. L., & Nix, W. E. (1986). *A general introduction to the Bible*. Moody Publishers. ISBN: 9780802429162. (in English)
18. Gemara. (n.d.). In *Encyclopaedia Judaica* (Vol. VII). p.423. (in English)
19. Gunduz, S. (2011). The place of tradition in Judaism and Christianity. In *Din ve Gelenek*, 59–71. (in Turkish)
20. Gurkan, S. L. (2010). Talmud. *The Turkish Religious Foundation Encyclopedia of Islam*, XXXIX, 550–552. (in Turkish)
21. Han, Z. (1981). *The position and principles of the Talmud in Judaism* (M. Aydın, Trans., 1st ed.). Istanbul: Ihya Publications. (in Turkish)

22. Harman, O. F. (1988). The Old Testament. *TDV Islam Encyclopaedia*, I, 494–501. (in Turkish)
23. Harman, O. F. (2002). The Bible. *TDV Islam Encyclopaedia*, XXVI, 75–76. (in Turkish)
24. Harman, O. F. (2016). The concept of the holy book in Judaism and Christianity. *Din ve Hayat, TDV Istanbul Muftulugu Journal*, (27), 31–35. (in Turkish)
25. Hayes, J. H., & Holladay, C. R. (2007). *Biblical exegesis*. London: Westminster John Knox Press. (in English)
26. Jacobs, L. (2007). Judaism. In *Encyclopaedia Judaica* (Vol. XI). Jerusalem: Keter Publishing House Ltd., 511–519. (in English)
27. Karatosun, M. O. (2021). Introduction to Christian exegesis tradition: Exegetes and their works. In *Al Farabi 10th International Conference on Social Sciences*, November 16–17, Malatya, 172–185. (in Turkish)
28. Kraemer, D. (1990). *The mind of the Talmud: An intellectual history of the Bavli*. USA: Oxford University Press. (in English)
29. Kreuzer, S. (2008). *Towards the Old Greek: New criteria for the analysis of the recensions of the Septuagint* (especially the Antiochene / Lucianic text and the Kaige recension). Society of Biblical Literature. (in English)
30. Lewis, J. P., & Draper, C. W. (n.d.). *A history of Bible translators*. Retrieved from <https://www.yumpu.com/en/document/read/16536210/a-history-of-bible-translations-bh-publishing-group> (in English)
31. McDowell, J. (2008). *New evidence that demands a verdict* (H. Can, Trans.). Zirve Publications. (in Turkish)
32. Meral, Y. (n.d.). Does it consist of Talmud, Mishna, and Gemara? *Istanbul University Faculty of Theology Journal*, 36, 147–151. (in Turkish)
33. Meric, C. (2008). *Light comes from the East*. Istanbul: Iletisim. (in Turkish)
34. Michel, T. (2012). *Introduction to Christian theology*. Sak Offset. (in Turkish)
35. Neusner, J. (2005). Midrash and the Oral Torah: What did the rabbinic sages mean by "The Oral Torah". *The Encyclopaedia of Judaism* (Vol. III). Netherlands: Brill, 1712–1714. (in English)
36. Novik, T. (2010). *What is good and what God demands*. Leiden: Brill. (in English)
37. Roth, C. (2007). Gemara. In *Encyclopaedia Judaica* (Vol. VII). Jerusalem: Keter Publishing House Ltd. (in English)
38. Shahak, I. (2010). *Jewish history, Jewish religion* (A. E. Dag, Trans., 3rd ed.). Istanbul: Anka Publications. (in Turkish)
39. Tanyu, H. (1988). New Testament. *TDV Islam Encyclopaedia*, I, 501–507. (in Turkish)

40. Tabari, A. C. I. C. M. i. C. i. Y. (2002). *Jami' al-Bayan on the interpretation of the Qur'an*. Beirut: Daru Ibn Hazm. (in Arabic)
41. Uzum, H. (1994). *The status of non-Jews according to the Torah and Talmud* (Master's thesis). Marmara University Department of Philosophy and Religious Studies. (in Turkish)
42. Walfish, A. (1997). Tosefta. In R. J. Z. Werblowsky & G. Wigoder (Eds.), *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*. New York: Oxford University Press. (in English)